ARKEO

duvaR.

Sayı: 5 / Kasım/Aralık 2021

- **Pelin Batu: Ancak tanrı bilebilirdi alın yazımızı, falcıya ne oluyor ki?**
- **Büyüyle büyüyen insanlık**
- **Zar kehanetleri**
- **İlk tılsım ve büyü pratikleri**
- **Fala inanmayın ama falsız kalmayın!...**

Fal, büyü, tılsım:

Nasıl icat ettik, nasıl kullandık?

ARKEO duvaR.

Kullanıcı Rehberi

Konu devam ediyor. Sayfayı çevirin.

Konu bitti. Sonraki içeriğe geçin.

Videoyu izlemek için tıklayın.

Müziği dinlemek için tıklayın.

Sesi açın, kapatın.

Dergiyi cihazınıza indirin.

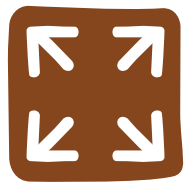

Tam ekran boyutuna büyütün.

Sayfayı büyütün veya küçültün.

Kapak görseli: *Trakya ve Frigya tarım ve bereket tanrısı Sabazios'un eli.*
MÖ. 1. Ve 2. Yüzyıl - British Museum Koleksiyonu

Buğdayın efsanevi tanrısı olan Sabazios'un kültü sonraları Yunan ve Roma dünyasına yayıldı. Mitojiye göre yılan biçimine giren Zeus Persephone'yi hamile bırakmış sonrasında Sabazios dünyaya gelmiştir. Figürden de anlaşılacağı gibi yılan bu tanrının en belirgin sembolüdür. Tanrı iyilik ve sağlık verici bir güç olarak da bilindiği için onun eli yüzyıllarca koruyucu tılsım olarak kullanılmıştır.

ARKEO duvaR.

Yayın Sahibi: AND Gazetecilik ve Yayıncılık, San. ve Tic. A.Ş. adına Vedat Zencir
Genel Yayın Yönetmeni: Hakan Aksay
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Murat İnceoğlu
Yazı İşleri Müdürü: Nuray Pehlivan
Katkıda bulunanlar: Çiler Çilingiroğlu, Selim Martin, Beyhan Gürman, Seval Konak

Grafik Tasarım: Özgür Akkaya

Reklam ve Pazarlama Direktörü: Fırat Özdemir
Reklam Rezervasyon: reklam@gazeteduvar.com.tr

Yönetim Yeri: Maslak Mh. Ahi Evran Cd. Nazmi Akbacı İş Merkezi 233-234 Sarıyer/ İstanbul. **Santral:** (212) 3463601, **Faks:** (212) 3463635
e-posta: info@gazeteduvar.com.tr

Arkeo Duvar'da yayımlanan yazı, haber ve fotoğrafların her türlü telif hakkı AND Gazetecilik ve Yayıncılık Sanayi ve Ticaret A.Ş.'ye aittir. İzin alınmadan, kaynak gösterilmeden ve link verilmeden iktibas edilemez.

DMV Duvar Medya Vakfı

Duvar Medya Vakfı'nın desteğiyle hazırlanmıştır.

Editörden

Merhaba...

2021 yılının son sayısında oldukça farklı ancak bizlere hiç de uzak olmayan bir konu ile karşınızdayız. Tarihin neredeyse her döneminde, fal, büyü ve tılsımlar, insanın geleceği bilme arzusunun en temel aracı oldu. Biz de bu sayımızda, kendini bilinmeyene karşı korumak ve geleceğini bilmek isteyen insanın eksilmeyen merakının bir yansıması olan fal, büyü ve tılsımın eski toplumların günlük yaşamında nasıl vücut bulduğunu farklı yönleriyle ele alıp irdelemeye gayret ettik.

*

İnsan dediğimiz varlığın kendini bildiği zamanlardan başlayan en büyük çaresizliği geleceğini bilememesi oldu. Kendini her şeye muktedir görürken gireceği savaşın, gideceği yolun sonunu bilemedi de gördüğü düşe, yaktığı yağa, tütsülere, boynuna astığı nazarlıklara sığındı. Bu nedenle; mutlak bir kabul ediş ve itaatle bütün varlığını tanrısal iradeye bağlayarak sıyrılmak istedi bu bilinmezlikten. Ancak gün geldi tanrılardan rol çalarak kahinliğe soyundu, gün geldi kehanetlerine bir aracı arayıp da falcı oldu. Bazen yıldızları aracı yaptı, bazen aşık kemiklerini, bazen de insanın geleceğini ellerine bakıp gördü. Olacağı gördüğüne, bildiğine inandıktan sonra değiştirebileceğine de inanarak büyüler yapmaya başladı. Böylece doğaüstü varlıklardan medet ummaya devam ederken bir yandan da onları yönetebileceğine-yönlendirebileceğine inandı.

*

Paleolitik Çağ'daki duvar resimlerinden, Hitit devlet arşivindeki metinlere, Helen mitlerinden, Roma falcılarına; esasen tarihin her döneminde akla gelen her konuda büyüye, fala ve tılsıma başvurulduğunu görüyoruz. Dolayısıyla insanlar geçmişten günümüze çoğu zaman doğaüstü güçlerin kötülüklerine karşı, inançlarına paralel olarak tılsımlar/muskalar, büyü ritüelleri ile tanrılardan veya ruhlardan yardım istediler. Görünüşe bakılırsa istemeye de devam edecekler.

*

Bu sayıda bizi kırmayarak antik dönemde fal ve büyü konusunda sorularımızı yanıtlayan oyuncu ve tarihçi Pelin Batu'ya teşekkür ediyoruz. Covid-19 pandemisi sebebiyle bize karanlık günleri hatırlatacak olan 2021 yılına veda ederken, 2022'nin tüm dünyaya en başta sağlık, barış, adalet, özgürlük ve huzur getireceği bir yıl olmasını diliyoruz.

Keyifli okumalar...

Nuray Pehlivan

Bakır ve Greenewalt Jr / Pitane (Çandarlı)

Urla ilçesi'nin İskele Mahallesi'nde konumlanan Klazomenai antik kentindeki kazılar, 1979 yılından 2007 yılına kadar Prof. Dr. Güven Bakır başkanlığında devam etti. Bu kazılar sayesinde kentteki iskanın M.Ö. 5. bine kadar giden uzun bir tarihi bulunduğu anlaşıldı. Ionia arkeolojisine sivil iskân alanları, üretim faaliyetleri ve ölü gömme gelenekleriyle çok ciddi katkılar sağlayan Klazomenai'deki kazılarda açığa çıkartılan zeytinyağı işliği ise dünyada bugün de kullanılan teknolojinin 2600 yıl önce ilk defa bu bölgede geliştirildiğini kanıtlıyor.

Güven Bakır ve Crawford H. Greenewalt, Jr 1964 yılında Pitane (Çandarlı) kazısında yorgunluk atarlarken.

BU SAYIDA...

7
Klaros'un kehanetleri
Dr. Onur Zunal

15
Pelin Batu: Ancak tanrı bilebilirdi alın yazımızı, falcıya ne oluyor ki?
Nuray Pehlivan

26
Büyüyle büyüyen insanlık
Doç. Dr. Çiler Çilingiroğlu

32
Hitit zihin dünyasında 'büyü'
Prof. Dr. Esma Reyhan

42
Kıyafetin büyüsü
Öğr. Gör. Selim Martin

51
Mezopotamya gizem kültüründe 'tılsım'
Dr. Öğretim Üyesi Tülin Cengiz

56
Zar kehanetleri
Doç. Dr. Pınar Özlem Aytaçlar

65
Osmanlı dönemi fal geleneği ve falnameler
Sanat Tarihçisi Habibe Çalışkan

73
Bilgi ve inancın kısa tarihi: Fala inanmayın ama falsız kalmayın!...
Doç. Dr. Ahmet Uhri

81
Osmanlı'da korku ile baş etmek: Tılsım, muska, nazarlık, vefk
Sanat Tarihçisi Seher Altunkaynak Duğan

90
Anadolu'nun uzak geçmişinde büyücülük ve falcılık
Arkeolog Dr. Muammer İreç

98
Gotik Çağ: Organum örneği
Evin İlyasoğlu

101
İlk tılsım ve büyü pratikleri: Altamira Mağarası'ndaki resimler
Sanat Tarihçisi Abdullah Deveci

105
Arkeo-Kitap
Hititlerde Fal ve Kehanet
Güngör Karauğuz

Klaros'un kehanetleri

'Arka oda' esas kehanetin gerçekleştirildiği mekân olarak karşımıza çıkar. Kâhin burada, kehanet gecesi öncesinde bir çeşit istihareye yatar, bu aynı zamanda bir nevi oruçtur. Kehanet zamanı gelince burada yer alan su kaynağından su içerek orucunu açar. Kâhin ile sadece rahip konuşabilir ve danışan kişiden aldığı soruları kâhine, rahip iletir.

Dr. Onur Zunal
Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Klaros'a Kuzeyden Bakış. Ahmetbeyli Vadisi, sahil ve arkada Notion Akropolisi.

İçerisinde tapınaklar, sunaklar, yollar ve pek çok farklı onurlandırma anıtını barındıran Klaros, her ne kadar Apollon Tapınağı ve tapımı ile öne çıksa da Arkaik dönemden itibaren kız kardeşi Artemis ve anneleri Leto'ya adanmış tapınak ve sunaklarla da ön planda oldu. Son yıllarda yapılan kazılar ise Klaros'un, Didim ve Delphi isimli kehanet merkezlerinden daha önce kurulmuş olduğunu ortaya koydu. Dolayısıyla Klaros, döneminin ünlü kutsal alanlarından biri olmasının yanı sıra antik dünyadan bildiğimiz kehanet merkezleri arasında en eski olanıdır.

Antik metinler ve arkeolojik verilere göre MÖ 13. yüzyılda kurulduğu anlaşılan Klaros'a ilk göç edenler Rhakios önderliğinde Girit'ten gelen bir gruptur. Daha sonra Yunanistan'dan ikinci bir göç dalgası ile bölgeye Apollon kâhini ve kızı Manto gelir. Vatanlarından uzakta yeni bir yere gelen göçmenleri burada yaşayan yerli halk içlerine almak istemez. Bu durum yeni gelenleri bir güç birliği yapmaya iter ve sonucunda Giritli Rhakios ile Manto evlenir. Manto daha sonra kehanet merkezini kurar ve buradaki ilk kehanetler onunla yani bir kadın kâhin ile başlar. Klaros'un ünlü olması ise Rhakios ile Manto'nun çocukları olan Mopsos dönemine rastlar. Mopsos, MÖ 1220-1170 yılları arasında yaşayan dönemin ünlü kâhini aynı zamanda da pek çok kentin kurulmasına vesile olmuş bir kişidir. Manto ile kurulan Klaros'ta artık kehanet verme görevi Mopsos'a geçer. Bu aynı zamanda dişillikten erilliğe evrilen bir süreç olarak karşımıza çıkar.

Felaketten sonra fal

Klaros'un kuruluşu ve kehanetin başlama serüvenini bu şekilde özetledikten sonra biraz da kehanet olgusu ve ritüelin nasıl gerçekleştiğinden bahsedelim. Kehanetin kelime anlamı gelecekten haberler vermek/geleceği görmektir. Bu aslında Yunan tanrılar dünyası için önemli görevlerden bir tanesidir. Yunan tanrılar dünyasında pek çok tanrı ve tanrıça tıpkı insanlar gibi gündelik işleri/görevleri aralarında paylaşmıştır. Bunlar aynı zamanda kendi eşleri, birliktelikleri, hayatları ve zevkleri olan farklı karakterlerdir. İşte kehanet, bu görevler arasında dinsel bir olgu olarak karşımıza çıkar ve tanrı Apollon ile ilişkilendirilir. Kısacası Pagan inancın kâhin tanrısı Apollon'dur.

Antik Yunan inancına göre bir kentin kurulması/taşınması, bir komutan, kral ya da imparatorun savaşa girmesi durumlarında her zaman kâhine danışılması gereklidir. Tabii danışılan konular sadece bunlarla da sınırlı değil... Depremler ve salgın hastalıklardan sonra insanlar ya da kentlerden gelen delegasyonlar, tanrılardan medet umar, onlara sığınırlar. Burada da kâhinin sorularını yöneltip cevaplar aldığına inanılan tanrı Apollon devreye girer. Peki, Apollon'un kehanetleri nelerdi? Bu soruların cevaplarını Klaros özelinden yanıtlamaya çalışalım...

Hellenistik Dönem Apollon Klaros Tapınağı.

Klaros'un en büyük kehaneti

Klaros'ta gerçekleştirilen en büyük kehanet, belki de İzmir'in (Smyrna) kuruluşudur. Büyük İskender, İzmir'i aldıktan sonra bugünkü Kadifekale'de (Pagos) uykuya dalar. Rüyasında, kendisine uyuduğu yerde bir kent kurulması söylenir. İskender, bu rüyayı yorumlatmak ve yeni kuracağı kentin yerini danışmak üzere Klaros'taki Apollon kahinine başvurmaya karar verir. Ancak, Klaros'a kendisi gelmez, komutanı Lisimahos'u gönderir. Bu başvuru Klaros'a yapılan ilk kişisel başvuru olarak kayıtlara geçer. Tanrının Lisimahos'a verdiği cevap şöyledir: *"Kutsal Meles çayının dışındaki Pagos'ta oturacak olan halk, üç hatta dört kat daha mutlu olacak."* Böylelikle İskender Kadifekale eteklerinde yeni kenti kurar...

İskender'in ardından bir diğer kişisel başvuru, Roma İmparatoru adayı olan Germanicus'un Klaros'a gelişidir. Germanicus, imparator Tiberius'un evlat edindiği ve ondan sonra tahta çıkacak olan kişidir. Kendi geleceği ile ilgili sorduğu soru sonrası tanrı ona üzücü bir yanıt verir: *"gelecekte Germanicus'u kötü bir yazgı bekliyor".* Bu kehanetten kısa bir süre sonra Germanicus Roma'ya dönemeden yolda hastalanır ve imparator olamadan ölür. Bu satırlardan anladığımız Apollon'un her zaman güzel haberler vermediğidir!

MS 2. yüzyılda yaşamış olan ünlü hatip ve entelektüel Aelius Aristides'in de yolu Klaros'a düşer ve Apollon kahinini ziyaret eder. Aristides, özellikle MS 177'de meydana gelen ve Smyrna'yı çok şiddetli etkileyen deprem sonrasında, dönemin Roma imparatoru olan Marcus Aurelius'a hitaben, kentin yeniden yapılanma süreci için yazmış olduğu söylevleri ile bilinir. Aristides, Mısır ve Roma'ya yapmış olduğu seyahatler sırasında bazı rahatsızlıklar geçirir ve bunun tedavisi için Bergama'da (Pergamon) bulunan Asklepion'da uzun süre tedavi görür. Aristides, babasının önerisi ile Klaros'a gelir ve Tanrı Apollon'a hastalığının tedavisi konusunda danışır. Tanrı'nın verdiği cevap ise: *"Pergamon'daki Asklepeios tarafından iyileştirileceği"* olur. Aristides, tavsiye üzerine Pergamon'a gider ve kendi yazmış olduğu metinlerinden anladığımız kadarıyla da romatizma ağrılarına şifa bulur.

Kehanet ritüelinin aşamaları

Peki, Klaros'ta kehanet ritüeli nasıl gerçekleşiyordu? Bu ritüelin ne gibi aşamaları vardı?

Klaros'ta bulunan tapınakta kehanet ile ilişkili üzeri kemerli iki oda bulunur. Tapınağa ve bu odalara girmeden önce bir arınma ritüelinin yapıldığını burada bulunan yazıtlardan anlıyoruz. Arınma, aynı zamanda kutsal alana ilk girişten hemen sonra da yapılır. Bunu günümüzde abdest almak gibi yorumlamak yanlış olmayacaktır. Oldukça ünik bir mimariye sahip olan tapınağa giriş yapıldıktan sonra yerin altında bir tünel şeklinde koridordan ilerlenir. Bu koridora da kuzey ve güneyde iki farklı merdivenle inilir. Kuzey merdiveni kehanet başvurusu için gelenler, güney merdiveni ise kehanet başvurusunda bulunup tapınağı terk edenler kullanır. Tapınak içinde kehanet ile ilgili yer alan ve ön adyton olarak adlandırılan odalardan ilki, bir nevi bekleme salonu olarak kullanılır.

Havadan ön ve arka Adyton.

Arka adyton olarak adlandırılan diğer oda ise kutsal olarak kabul edilen su kaynağının bulunduğu alandır. Burada yer alan kuyu çok büyük ihtimalle Klaros'un burada kurulmasına vesile olmuş, henüz anıtsal mimarinin de olmadığı dönemlerde de var olan bir kaynak. Arka oda esas kehanetin gerçekleştirildiği mekân olarak karşımıza çıkar. Kâhin burada, kehanet gecesi öncesinde bir çeşit istihareye yatar, bu aynı zamanda bir nevi oruçtur. Kehanet zamanı gelince burada yer alan su kaynağından su içerek orucunu açar.

Kâhin ile sadece rahip konuşabilir ve danışan kişiden aldığı soruları kâhine, rahip iletir. Kâhin su kaynağından içmiş olduğu su ile orucunu bozar. Burada yer alan kaynak suyu, faylanma ile oluşan ve içinde taşıdığı mineraller nedeniyle içen kişide hafif bir sarhoşluk yapan bir özelliğe sahiptir. Bu fiziksel durum ve ruh hali ile kâhinin tanrı Apollon ile temas kurduğuna inanılır. Kendisine yöneltilen soruları tanrıya sorar, aldığı cevapları ise rahip aracılığıyla danışan kişiye iletir.

Ön Adyton (Bekleme Salonu)

Bu kehanet ritüeli geceleri özellikle de dolunay zamanında yapılmaktaydı. Mistik bir ortamda gerçekleştirilen bu ritüele tapınağın anıtsal mimarisi ve içerisinde bulunan kült heykellerinin de eşlik ettiğini düşündüğümüzde son derece muazzam bir görüntüyü hayal etmek şu anda bile mümkün. Zira mermerden inşa edilmiş yaklaşık uzunluğu 46 m., yüksekliği 12 m. olan bir tapınakta kehanet günleri Apollon, Artemis ve Leto'nun 7 m. yüksekliğinde kült heykelleri insanları karşılamaktaydı.

İnsanın değişmeyen umudu

Kimi zaman tüm bir şehir kimi zaman da kişisel meseleleri için Klaros'a gelen kişi ya da heyetler geleceklerinden hep güzel haberler duymak isteseler de bu hep umdukları gibi olmadı. Ancak sorularına istedikleri yanıtları alanlar sonrasında yine Klaros'a gelip burada tanrı için kurban sunularında bulunurdu.

Kehanetin dinsel bir olgu olduğu ve kutsal alanda bir ritüele bağlı kalınarak yapıldığının, bu ritüelde yer alan kişilerin din görevlisi olduğu ve aynı zamanda özellikle tüm toplumu ilgilendiren işlerde mutlaka tanrıya danışma zorunluluğunun yani bir çeşit yaptırımın olduğunun altını bir kez daha çizelim. Bu durum bize aslında günümüz insanının binlerce yıl önce yaşayan atalarından çok da farklı bir düşünce yapısına sahip olmadığı gerçeğini gösteriyor. Bizler hâlâ geleceği merak etmekte ve hep güzel haberler almayı umut etmekteyiz. Ne de olsa umut olmadan yaşanmaz. İnsanlığın elinde Pandora'nın kutusunun açıldığı andan bu yana kalan ve belki de bizleri yaşama bağlı tutan en önemli şey de o umuttur...

Tapınağa ait kült heykellerinin kopyaları. (Artemis, Apollon ve Leto)

Pelin Batu: Ancak tanrı bilebilirdi alın yazımızı, falcıya ne oluyor ki?

Tek tanrılı dinlerin tanrı ya da Allah'ı ise bu tür oyunlara gelemezdi! Bize iki yol sunuldu: Doğru yoldan gidersek cennete gideceğimiz, saparsak cehennemi boylayacağımız söylendi. Bu yoldan bizi şaşırtan, eski dinlerin ritüellerini tekrarlayan cadılar, falcılar veya şamanlar yaftalanıp cezalandırıldı. Neden tehlikeli buldu, çünkü eski dinlerin devamı anlamına geliyordu. Ayrıca bilinmeyene burun sokarak tanrının işine karışmış oluyorlardı. Ancak tanrı bilebilirdi geleceğimizi, alın yazımızı, falcıya ne oluyor ki?

Nuray Pehlivan

Geçmişten günümüze insanın geleceği merak etme derdi hep var oldu. Sihir, büyü, fal, kehanet gibi uygulamalar insanlığın ilk dönemlerinden günümüze kadar toplumların inanç dünyalarında ve kültürlerinde yer edindi.

Falcıların gördüklerini yorumlama şekli toplumdan topluma ne tür farklılıklar gösteriyor? Şamanik toplumlarda şifacı kadınların sosyal statüleri nasıldı? Yunan ve Roma dünyasında epigrafik ve edebi kaynaklar fal ve büyü hakkında bize neler söylüyor? Tüm bu soruların yanıtlarını almak üzere oyuncu, şair ve tarihçi Pelin Batu ile keyifli bir söyleşi gerçekleştirdik.

‘Coğrafya ne kadar sarp ise tanrılar o kadar acımasızdır’

İnsanın falcılığa başvurması, bilinmeyenden ve belirsizlikten korkmasıyla ilişkili görülüyor. Falcılığın bu psikolojik yönü tarihsel geçmişini nasıl etkilemiştir sizce? İnsanın konfor arayışında nasıl bir rolü olmuştur?

İnsana ilk günden itibaren korkuları yön vermiştir. İnsan, korkuları sayesinde bu tehlike dolu ve ürkütücü dünyada var olmaya çalışmış bir mahluktur. Düşünün, “gece” ateş keşfedilmeden önce ne korkutucu ve öldürücüdür. Fala ve büyüye başvurması, anlamsızlığa anlam verme çabası, kader tanrı (/ça)larını baştan çıkartıp hile yapma teşebbüsüdür. Pek çok mitolojik inanç ve öyküde gördüğümüz üzere onlar bizim ipimizi kesmeden önce onları sorgulama, aklını çelme denemesidir.

Yani konfor çok daha sonra gelir; önce var olma mücadelesi vardır. Coğrafya ne kadar sarp ise, nehirler ne kadar vahşi ise, dinlerin ilahları da o kadar hoyrat ve acımasızdır. Dolayısıyla, falcılar, bu kaypak ve oyunbaz tanrıların, Loki, Eres veya Laverna gibi hileci varlıkları, Fortuna gibi talih tanrılarının anlaşılmaz davranışlarına anlam kazandırma ve psikolojik olarak rahatlatma çabasındadır.

‘Zerdüştlere göre hayat kutsal ateşten doğdu’

Falcıların gördüklerini yorumlama şekli toplumdan topluma ne tür farklılıklar gösteriyor? Ya da falcılık bir şekilde öğrenilen ve kuşaklar boyu aktarılan bir şey mi?

Dünyanın farklı toplumlarında çok tuhaf şeyler “okunup” geleceğe dair bilgi kaynağı olarak kullanıldı. Ateş bizim varoluşumuz için önemli bir güç olduğundan, ateş okuması pek çok toplumda görülür. Kurban edilen bir canlının ateşinin etrafında dolanan ilk falcılar, alevlerin şekline göre geleceğe dair bilgiler verdi. Pyromancy denilen bu tür falcılık birbirinden bağımsız pek çok toplumda boy gösterir. Ateş bazen bir tanrı, bazen yiyip, içip nefes alıp ölen bir canlı olarak algılandığı için, bu gücü yorumlayanlar geleceği okuduklarına inanmışlardır. Eski Zerdüşt ritüellerinde ateşin ehemmiyetini, ateş sembolünün tapınak ve sanat eserlerindeki öne çıkışından görüyoruz. Zerdüştlere göre hayat kutsal ateşten doğdu, onu okumak da en önemli falcılık metotlarından biriydi. Örneğin, Tevrat ve Eski Ahit’te Musa’nın “Yanan Çalı sahnesi”, eski mitlere bir gönderme olarak da yorumlanabilir. Japonya, Tibet ve antik Çin’de ateşe kemik atılıp çıkartılır, kemikte oluşan çatlaklar ve şekillere göre falcılık yapılırdı. Bazı toplumlar da ateşi değil, ateşten çıkan dumanı yorumlardı.

Antik Mısır’da ilk görülen ‘scatomancy’ adlı falcılık biçimi, dışkı şekillerinden yola çıkarak kehanette bulunur. Eski Mısırlı falcılar, bok böceklerini dikkatlice gözlemleyip topların şekillerine göre yorumda bulunurlardı. Bugün dünyanın muhtelif müzelerinde bu kadar bok böceği sembolü ve taşı görünce zamanın büyücüleri aklımıza gelir. Haruspex adlı falcılık türü ise hayvanların iç organlarına bakarak yapılırdı. Genellikle tavuk, horoz ya da

koyunlar kurban edilir, özellikle ciğerleri ve bağırsaklarına bakılarak gelecek tahminlerinde bulunulurdu. Kimi imparator veya imparatoriçeler yeni bir şehir inşa ettirmeden önce hayvan kestirip doğru mekanı tespit ettirirdi. Bu tür falcılığı pek çok toplumda görüyoruz.

Antik Yunanlılar, karnımız ya da midemizden çıkan seslerin ölülerden geldiğine inandıkları için bu sesleri dinleyip yorumlayan falcılar vardı. Gastromancy denilen falcılık türünde genellikle geleceğe dair bilgiler fısıldanırdı. Farelerin sesi üzerine gelecekten mesaj aldığına inanan Romalılardan, horozların tahıl didiklemesinden niyet okuyanlara kadar örnekleri çoğaltabiliriz. Özetle kimi falcılık alışkanlıkları gerçekten absürttür ama işin özü hep aynıdır: Doğayı didikleyip okumak, belirsizliğe şekil verip anlamlandırma çabası.

‘Şaman kadınlar bugün de pekçok coğrafyada karşımıza çıkıyor’

Şamanik toplumlarda şifacı kadınların ne tür görevleri vardı ve sosyal statüleri nasıldı?

Her ne kadar Mircea Eliade’ye göre kadın şamanlar erkek şamanlardan sonra türemiş olsa da arkaik toplumlardaki atasözleri ve arkeolojik verileri göz önünde bulundurduğumuzda şifacı kadınların büyük bir rolü olduğunu görüyoruz. Bir Chukchee sözüne göre “her kadın doğası itibariyle şamandır.” Moğolistan ve Gabon gibi yerlerde ilk şamanın kadın olduğu söylenir, antik Çin, Japonya’da şifacı kadınlar ön plana çıkar. Günümüzde Kore, Güney Afrika yerlileri ve Kaliforniya’daki Karok ve Yurok kabilelerinde şamanik gelenekten gelen kadınlara hâlâ rastlarız. Pek çok toplumda erkek şamanların kadın kıyafeti giymesi soru işareti uyandırır: Acaba bu durum kadın doğasına öykünüp tanrılara yakınlaşma teşebbüsü müdür yoksa ilk şamanların kadın olmasına bir gönderme midir? Antropologlar belli ki bu konuda muhtelif fikirlere sahip.

Şaman toplumlarında kadınlar hem şifacı hem de geleceğe dair kehanette bulunan saygıdeğer varlıklardı. Çin'deki Wu şamanları davul ve flütlerin eşliğinde dans edip transa girer, vücuduna öteki dünyalardan ruhları davet edip kehanetlerde bulunurdu. Kimisi ateş üflüyor, kimi kılıç yutuyordu. Anadolu'yu ziyaret eden eski Greko-Romen gezginler Kapadokya'daki Kastabala bölgesinde Artemis Perasya'nın nedimelerinin yanan korlar üzerinde yürüyüp hiç zarar görmediklerini, bu nedimelerin geleceği okuduğunu yazmışlardır.

Dolayısıyla şaman kadınların şifacı rolleri pek çok toplumda karşımıza çıkıyor. Yine pek çok toplumda "hayat ağacı" sembolü ile ilintililer. Çünkü bulundukları yerdeki rolleri sadece kabilelerinin temel sağlık meselelerini çözüp gelecek tahlillerinde bulunmak değil, öfkeli tanrıları dinleyip fırtınalarını dindirmek olduğu için doğayı ve onun tüm ilaç ve zehirlerini iyi okumak ve kullanmak durumundalar. Afganistan, Güney Kazakistan ve Ukrayna'da yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan şaman taçları ve süsleri, aynaları, tılsım ve muskaları bize bu kadınların sadece nasıl göründüklerini değil ritüellerinin nasıl olabileceğine de işaret ediyor. Bulunan müzik enstrümanları bize şaman ritüellerindeki önemini gösteriyor. Bugün pek çok şaman ayininde benzer enstrümanlar kullanılıp transa giriliyor. Tunus'taki Darwisa şamanları cin çarpmış insanları iyileştirmek için dans ediyor, şamanik dans esnasında hangi cinin hastalık getirdiğini saptayıp onu men ettiğine inanılıyor. Kimi şaman kadınlar ellerini hastalar üzerinde gezdirip onları iyileştiriyor. Kimileri de yağmur duaları dillendiriyor. Pek çok şaman ayininde ölülerle irtibata geçilip onlardan bilgi alındığı söylenir. Şaman kadınlar "ulu anneanneler" ile irtibata geçip kendinden geçiyor, ölüler diyarına gittiklerini iddia edip oradan bilgi taşıdıklarını söylüyor. Yerli toplumların bu ritüelleri onları fetheden tek dinli güçler tarafından cadılıkla itham edilip yok edilmeye çalışıldıysa da görüldüğü üzere Peru'dan tutun Afrika'ya pek çok coğrafyada karşımıza bugün de çıkıyorlar.

‘Büyü barındıran metinler sık sık imha edilmiştir’

Sizin antik dönemlerde fal ve büyü konusunda araştırmalarınızın olduğunu biliyoruz. Yunan ve Roma dünyasında epigrafik ve edebi kaynaklar fal ve büyü hakkında bize neler söylüyor?

Çok iyi şeyler söylemiyorlar! Her türlü barbarlığı Yunanistan’ın dışındaki memleketlere atfeden Herodot, büyücülüğün kaynağını Zerdüştlere atfederek karanlık ritüellerin Mısır gibi yerlerden öğrenildiğini yazar. En sevdiğim yazarlardan biri olan Pliny M.S. 77-79 yılları arasında yayımladığı *Naturalis Historia* adlı garabetlerle dolu ansiklopedik kitabında büyücüleri ve falcıları hiç de iyi bir ışıkta resmetmez. Şairleri mükemmel cumhuriyetinden meneden Eflatun, Sempozyum adlı eserinde Atina büyücüleri kötülemekle bir-

Gaius Plinius Secundus (Büyük Plinius)

likte Eros adlı aşk tanrısının sözcüsü olduklarına işaret eder. Şaşırmamak gerek, ne de olsa bugün dahi pek çok insan falcılara aşk-meşk meseleleri için başvurur, burçları o yüzden okur.

Tarih boyunca pek çok toplumda büyücüler ve falcılardan korkulmuş, Odysseus'tan gördüğümüz üzere Circe, Medea gibi kadınların güçlerinden sitayiş ile bahsetmek bir yana ürkütücü hikaye unsuru olarak kullanılmıştır. O yüzden de periyodik olarak büyü barındıran metinler, kitaplar ve tılsımlar sık sık imha edilmiş, pek çok kutsal kitapta falcılık şeytan işi diye yasaklanmış ve kötülenmiştir. Falın günah olduğu söylenir çünkü ancak karanlık güçlerin bizim talihimize çelme takma gücü verebildiğine inanılır.

'Hasta tapınağa bir koyun ya da tavuk getirirse ne ala!'

Antik Yunan'da pek çok kutsal yer falcılık için kullanılıyordu. Dinsel olmanın ötesinde siyasi ilişkileri belirleyen bir merkez olan Delphi Apollon Tapınağı'nda gerçekleşen kehanetler hakkında ne tür bilgilere sahibiz?

Delphi tapınağı

Anadolu'da Delphi gibi pek çok Apollon tapınağının kehanet merkezi olduğu biliniyor. Burada insanlar geleceğe dair sorularını kuyulara sorup Apollon'un rahip ve rahibeleri tarafından yorumlatıyorlardı. Ama bu yerlerin şifa dağıtma özelliği daha ilgi çekicidir. Asklepionlara genellikle sağlığından ümidi kesmiş insanlar geliyor, bila-bedel tedavi oluyorlar, nasıl mı? İnsanlara genellikle bir tür uyuşturucu verilip ya yılanlı odalarda ya yalnız başına inzivaya çekilmeleri sağlanıyor, gece boyunca gördükleri rüyalarında şifa tanrıları gelip onlara vücutlarında ne tür bir problem olduğunu anlattıktan sonra bu "rüya" ya da translarda gördüklerini Apollon'un rahiplerine anlatıyorlar böylece tedavi süreci başlatılıyor. Kısacası, hastaların kendilerini dinlemeleri sağlanıyor ve ona göre şifa dağıtılıyor. Bunun üzerine iyileşmiş hasta tapınağa bir koyun ya da tavuk getirirse, ne ala!

Delphi tapınakları Homeros'tan da bildiğimiz üzere savaşlardan veya önemli kararlar vermeden önce gidilen, fikir danışılan bir merkez. Bizim çağımıza daha yakın olan sultanların müneccimleri, Romanoff'ların Rasputin'i, Reagan'ların astrologları neyse Apollon Tapınağı da öyle bir yer!

'Bu dönüşümün nedeni elbette korku'

Orta Çağ döneminde cadı avlarının ilk kurbanları kadınlar oldu. Büyücü oldukları iddia edilen binlerce kadın işkence görüp, yakılarak öldürüldü. Peki, antik kültürlerin saygı duydukları bilge kadınlar Orta Çağ'a gelindiğinde nasıl oldu da cadılara dönüştü? Çağlar boyunca her türlü kötülüğün nedeni ve uygulayıcısı olarak kadının görülmesi neden? Ve bu dönüşümün nedeni ne sizce?

Engels'e göre insan avcı-toplayıcı toplumdan tarım toplumuna geçtiği anda eşit toplum olmaktan çıkıp ataerkil yapıya geçmiştir. Bugün pek çok antropolog aslında hiçbir zaman anaerkil toplum olmadığına inansa da ana tanrıçaların diyarlarında kadınların daha güçlü olduğuna inananlar hâlâ mevcut. Velhasıl, yasalar ve yazı ile tanıştığımızda kadının en temel haklarının gasp edildiğini, okuma-yazma, oy kullanma, seçme ve seçilme haklarının tamamen ellerinden alındığını Hammurabi kodlarından görüyor, Roma hukukunda devamını okuyoruz.

Burada dini kaynaklarda Lilith'ler doğuyor, Adem'le eşit olmayı talep eden bir kadının cennetten kendi isteği ile ayrılıp ilk cadıya, bebeklerle beslenen bir mahlukata dönüşmesine tanıklık ediyoruz. Selefi Havva, yılan tarafından baştan çıkartılıp Adem'le beraber cennetten kovuluyor. Suçlu kadın... O elmayı ısırmasa, masumiyet çağına devam edeceğiz! Bu arada zavallı elma, o dönemde olmamasına rağmen yılanın baş çıkartıcı meyvesi olarak pamuk prensesleri cezbetmeye devam ediyor. Bu dönüşümün nedeni elbette korku. Örneğin, kadın güçlenince tüm erkeklerin gücünü ellerinden alabileceğini yazmış Aristo gibi felsefeciler. O yüzden haklarını tümden elinden alarak tehlikeyi uzakta tutmaya çabalamışlar. Orta Çağ sanıldığı gibi tümden karanlık değil, Hildegard von Bingen gibi kadınlar kiliseye kafa tutup kendi kiliselerini kurmuşlar. Ama tabii dediğiniz gibi cadı avları da bu çağda başlamış, neredeyse 19. yüzyıla kadar devam etmiş. Neden? Ekonomi, toplum histerisi ve bazı "best-seller" kitaplar yüzünden. Öldürülen kadınların büyük bir çoğunluğunun Almanya'da olmasının nedeni, cinsellikle kafayı bozmuş bir rahibin "cadı-avlama kılavuzu" niteliğindeki deli saçması Malleus Maleficanum (Tanrıların Çekici-1487) eseri sayesinde kadınlar korkunç mahkemelere çıkartılıp testlere tabi tutulmuş ve tabii ki fizik kanunlarına yenik düşüp kurban edilmişlerdir. Bir komşu diğerinin mülkünü istiyorsa, bir koca karısından kurtulmak istiyorsa, başka bir kadın diğerini ortadan kaldırmak istiyorsa, bahtsız kadını cadı olarak suçlaması yeterliydi. Kadını dev bir taşa bağlayıp, suya batınca cadı değilmiş diyorlar, batmazsa cadı olduğu için yakılıyordu.

Kadının gücü erkeğin cinsellik ve iktidar arayışına zıt görüldüğü için orta çağlarda vagina dentata ya da dişli vajina kavramı ortaya atılıyor. Erkeğin iktidarını kadın çalacak diye öyle korkuluyor ki kadınlar ya cadı ya da sadece çocuk doğurup bakmakla yükümlü ikincil seks aracı olarak hayatlarına geri planda devam ediyorlar. Dururlar mı, durmazlar! Hikaye aynı şekilde devam ediyor...

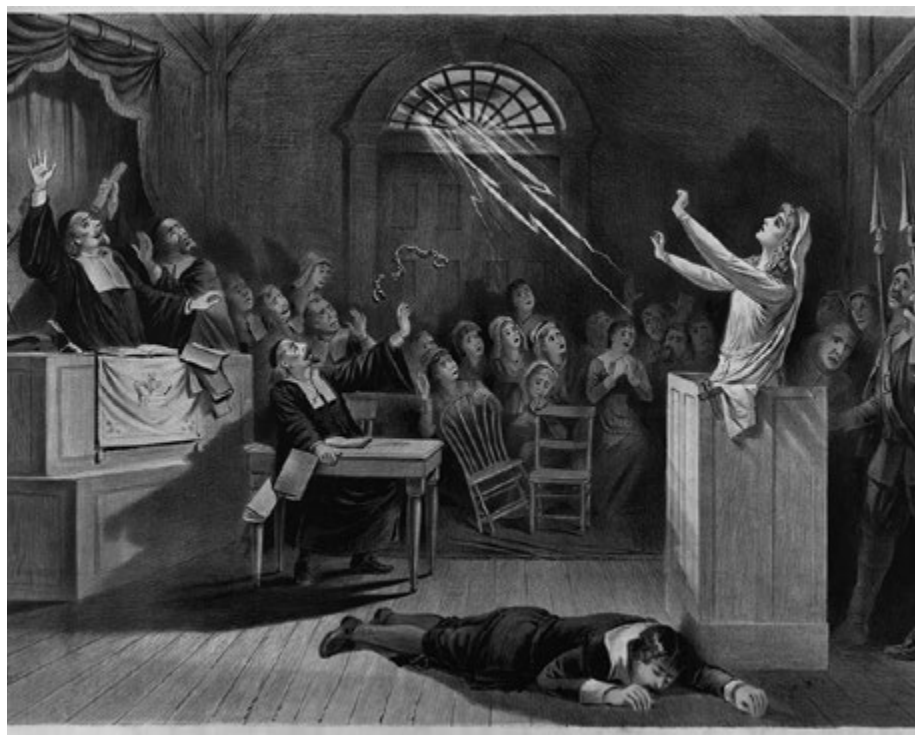

Cadıcılık ve büyücülük faaliyetlerinde bulunduğu iddia edilen insanlar mahkemelerde yargılanıyordu.

‘Tek tanrılı dinlerin tanrısı bu oyunlara gelemezdi’

Çok tanrılı pagan dinlerinde falcılık ve kehanet inancın merkezinde ve muteberken tek tanrılı dinler falı neden tehlikeli bulup, günahın merkezine aldı?

Çok tanrılı pagan dinlerinde tanrılar insanlar üzerine bina edilmişti. İnsanlar kadar değişken, duygusal, öfkeli, cilveli ve güvenilmez olan bu tanrılarla oyun oynanabilir, sevişilebilir, raks edilebilirdi. Gazaplarına uğranınca çareyi onların kutsal tapınaklarına hediyeler verilerek, Zigurat ya da kehanet merkezlerine küçük kekler, altın veya hayvan sunularak gönülleri alınmaya çalışılır, mesele kapanırdı.

Tek tanrılı dinlerin tanrı ya da Allah’ı ise bu tür oyunlara gelemezdi! Bize iki yol sunuldu: Doğru yoldan gidersek cennete gideceğimiz, saparsak cehennemi boylayacağımız söylendi. Bu yoldan bizi şaşırtan, eski dinlerin ritüellerini tekrarlayan cadılar, falcılar veya şamanlar yaftalanıp cezalandırıldı. Neden tehlikeli buldu, çünkü eski dinlerin devamı anlamına geliyordu. Ayrıca bilinmeyene burun sokarak tanrının işine karışmış oluyorlardı. Ancak tanrı bilebilirdi geleceğimizi, alın yazımızı, falcıya ne oluyor ki?

‘İlk günden itibaren sorularımız cevaplanmış değil’

Son bir soru soralım… Kahve falını dinlemeyi seven birisi olarak ben de merak ediyorum. İnsanların modern toplumlarda bile fala ve falcılığa inanmalarının sebebi kehanetlere olan inanç mı yoksa geleceğini yönlendirmedeki çaresizliği mi? Ne dersiniz?

Çaresizlik ve merakın birleşiminden kaynaklandığını düşünüyorum. İnsan bilinmeyene karşı her zaman merak duyar, kurcalar. Bu sanki doğamızda var. Ve ilk günden itibaren sorularımız hâlâ cevaplanmış değil, o yüzden kaşımaya devam ediyoruz. Merakımız her daim kabarıyor. Yeni bilimsel açıklamalarla birleştirilip enerji ve fizikle açıklanmaya çalışılsa da bilinmeyen pek çok şey bizi büyülemeye devam ediyor.

Çaresizlik kısmına gelince, bu ölümlü dünyada saadet ve sağlık peşinde koşan pek çok biçare beşer, belki bir şekilde geleceğe dair bir bilgi alırsa daha güvende hissedeceğini, şanslı günlerinde iş yaparsa daha hayırlı olacağını, yıldızların seslerini dinlerse daha mutlu olacağını düşünüp huzur buluyor ki dünyada fal endüstrisi müthiş paralar kazandırıyor. Benim görüşüm şöyle: Fala inanma, falsız kalma! İnanmasam bile eğlenceli bulduğumdan ben de kırk yılda bir kahve falıma baktırıyorum. Bir inanabilsem, kesinlikle hayat daha renkli olurdu…

Büyüyle büyüyen insanlık

Büyü, fal ve tılsım yaşama anlam ve değer katma çabasındaki insan kültürünün biricik ve evrensel ürünleridir. Boşuna demem-işler: “Fala inanma, falsız kalma!”

Doç.Dr. Çiler Çilingiroğlu
Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bölümü

Erich Fromm demiş ki, “insan, kendi varoluşunu bir sorun olarak gören ve onu çözmesi gereken tek hayvandır.” Malum, insan, bu dünyada üstesinden gelemediği, bir türlü içinden çıkamadığı, açıklayamadığı veya anlayamadığı güç durumlarla karşılaşır. Bu gibi zorlu anlarda ancak bu olaylara bir anlam ve değer yükleyerek, diğer bir deyişle, onları ideleştirerek yaşamını sürdürür.

Hayatın belirsizlikleri, korkular, geleceği bilme arzusu, güvende olma isteği, toplumsallaşma ihtiyacı ve çaresizlik gibi duygu ve düşünce durumları, özbilinç sahibi bu “sorunlu hayvanı” zihnin ve algılarının ötesinde bir ruhlar dünyası olduğuna dair güçlü inanca yöneltmiş olmalı. Evrenin, kültürün ve günlük yaşamın söylenceye dayalı açıklamaları kaygılarını azaltmış ve belirsizliklerden sıyrılarak varoluş sorunlarıyla başa çıkmasını sağlamıştır. Eski insan, kendi topluluğunun ve evrenin görünür olanın ötesinde derin mistik özellikler taşıdığına inanmış, bunları göze görünmeyen, korkunç ve özel güç-

leri olan kimi ruhani veya şeytani varlıklarla birlikte hayal etmiştir. Bu yüzden, büyü, fal ve tılsım gibi kültürün evrensel mistik unsurları bir var olma, hayata tutunma ve bilinç sorunuyla baş etmeye yönelik çabalar ve pratikler olarak yorumlanabilir.

Böylece bilinemez, önceden kestirilemez ve açıklanamaz olay ve olgulara rağmen yaşamı sürdürmek, onu anlamlandırmak ve hatta bu belirsizlikten medet ummak mümkün hale gelir. Fal ile geleceğe yönelik yorumlarda bulunularak bilinmezlikten haber verme, bilinmeyene erişme arzusunu sağlarken, tılsım sayesinde insanüstü güçlere sahip olduğu düşünülen kötü ruhlardan, kötü durumlardan, kara büyü ve hastalıklardan korunur.

Büyü ve büyücü

Trois-Frères mağarasından Üst Paleolitik döneme ait karışık yaratık imgesi. İnsan bacakları, penisi ve dans eden pozuyla müzikli bir ayin yapan ve hayvan ruhuna bürünmüş bir büyücü olabilir.

Büyü, türümüzün ilk ve neredeyse tek güvendiği kavram olmuş, anlamlandıramadığı şeylerden kendini onun sayesinde korumuştur. Bu anlamda büyüyü; iyi ya da kötü yönde etki ederek insanın mevcut durumu değiştirmek, yönetmek, yönlendirmek için çağırdığı ruh, cin, iblis gibi doğaüstü güçlere başvurma eylemi olarak tanımlayabiliriz. Diğer bir deyişle doğada gizli güçler bulunduğu ve bu güçlerle ilişki kurulabileceği düşüncesine dayanan, bazı nesneler de kullanarak somut amaçlara yönelik eylemlerin tümü büyüdür. Yatıştırıcı ya da uyarıcı işlev görmesi, rahatlama, insanlara cesaret, umut ve direngenlik vermesi ulaşılmak istenen somut amaçlardır. İnsan kültürünün evrensel özelliklerinden biri olan büyü, türümüzün bilinmeyeni bilme ve kontrol edip yönetebilme istencinden beslenir. Büyü, ritüeller aracılığıyla eyleme dökülür ve sürekli yinelenmesiyle hayata bir düzenlilik getirerek onu örgütler.

Büyücü, iyi ya da kötü ruhlarla konuşabilen, hastaları iyileştiren, hayvan davranışlarını kontrol eden ve yağmur yağdırmak gibi hava olaylarına etki edebilen özel güç ve becerilere sahip kişidir. Tinsel dünyaya geçişin bilgisine sahip ve tam da bu nedenle saygı gören özel statü sahibi kişilerdir büyücüler. Genellikle büyücüler ona güç veren ve rehberlik yapan bir hayvan-yardımcıyla ilişki kurar, ya da bir hayvanın ruhuna bürünerek törensel performansını sergiler.

Tarih öncesi toplumlarda büyücülerin en temel işlevi ve niteliği, başta karaciğer olmak üzere çeşitli hayvanların iç organlarına bakarak geleceği okumaları veya ateşe attığı kemiklerdeki çatlama ve yarıklara göre kehanette bulunabilmeleridir. Mesela kabile üyelerinin av sırasında karşılaşacağı olası tehlikeleri, av ve kamp için doğru yer seçimlerini bildirir. Av sırasında ya da hastalık karşısında bitkilerden yaptığı karışımları büyüyle bir arada kullanarak aynı zamanda grubun şifacısı olarak görev üstlenebilir. Birçok işlevinin yanı sıra topluluklar arasında savaş yapılmasına karar verme, kurban törenleri, doğal afet ya da kıtlığın boy verdiği zamanlarda neler yapılacağı büyücülerin karar vermede etkin olduğu diğer alanlardır.

Büyücünün bu ayrıcalıklı durumu, toplum içerisinde statü farklarının oluşmasına neden olmuş olabilir. Ancak kültürel antropoloji literatürünü incelediğimizde, büyücü veya şaman gibi özel statülü bireylerin olduğu toplumların büyük bir kısmının eşitlikçi yapılara sahip olduğunu görürüz. Bu tipte topluluklarda, bir büyücü veya şaman ancak ritüelin yapıldığı süre boyunca ayrıcalıklı bir statüye sahiptir. Ritüellerin gerçekleşmediği, günlük yaşamın sürdüğü zamanlarda büyücüler herhangi bir topluluk üyesi olarak görülür. Ne zaman ki, büyücü statüsü ritüellerin dışında sürmeye başlar ve büyücülük nitelikleri nesilden nesile -mesela babadan oğula veya anneden kızına- aktarılır hale gelir, işte o zaman, büyücülerin toplumsal statüsü kurumsallaşarak sürekli bir ayrıcalığa dönüşür. Bu gibi durumlarda, insanüstü güçlerle iletişim kurabilenler giderek topluluğun yönetiminde de daha fazla söz sahibi olmaya başlayabilir; bu kazanılan politik ayrıcalığı topluluk içi egemenlik ilişkileri tesis etme, koalisyonlar oluşturma ve yöneten/yönetilen gibi farklı toplumsal tabakalar oluşturmakta kullanabilirler.

Dünyanın ilk büyücüleri

Günümüzden 50 ila 10 bin yıl öncesinde, yani Üst Paleolitik dönemde Avrupa'da yaşamış Buz Çağı avcı-toplayıcıları bize zengin bir arkeolojik miras bırakmıştır. Özellikle Fransa, İspanya, Avusturya ve Almanya'dan iyi bilinen bu derin miras içinde dönemin büyücüleriyle ilgili ipuçları sunan mağara resimleri, müzik aletleri ve heykelcikler gibi sanatın doğuşunu haber veren ürünler yer alır.

Üst Paleolitik insanı belki de doğaya içkin tinsel güçlerin öfkesini yatıştırma, onlarla uzlaşma ve kontrol etme çabası içindedir. Bu çabanın yansıması olarak mağara duvarlarına, tavanlarına ve erişmesi zor karanlık galeriler içine görkemli resimler çizer. Çoğunlukla Buz Çağı'nın bizon, gergedan, mamut, at, mağara aslanı ve mağara ayısı gibi yabanıl hayvanlarını betimleyen insanlar, onların ruhlarını büyüyle kontrol ettiklerine, kendilerine boyun eğdirerek zararsız hale getirdiklerine ve daha başarılı avlar gerçekleştirdiklerine inanmış olabilirler.

Eliade'ye göre, dönemin insanları hayvanları, insanın üstün güçlerle donatılmış benzerleri olarak görmekte, insanın hayvana ve hayvanın da insana dönüşebileceğine; ölülerin ruhlarının hayvan bedenine girebileceğine ve belirli bir kişiyle belirli bir hayvan arasında gizemli bağlar bulunduğuna inanmaktaydı.

Örneğin Fransa'nın güneybatısındaki Trois-Frères mağarasındaki 75 cm. uzunluğunda, 50 cm. genişliğinde bir resimde büyük boynuzları olan bir geyik kafası, baykuş yüzü, kurt kulakları ve dağ keçisi sakalıyla tasvir edilmiştir. Kollarının ucu ayı pençeleri gibi olup arkasından uzun bir atkuyruğu sallanır. Bu tasvir "Yabanıl Hayvanların Efendisi" veya onu canlandıran bir büyücü olarak yorumlanırken insana ait özellik sergileyen şeyler sadece bacakları ve cinsel organıdır. Bu belli ki, farklı hayvanların önemli özelliklerinin birbirine karıştırılarak tasvir edildiği bir ürkünç yaratıktır. Bu karışık yaratığın dansçı duruşu, insan bacakları ve penisi onun erekte halde danslı ayin gerçekleştiren bir büyücü olduğunu gösterebilir.

Chauvet mağarasında bir sarkıt üzerinde resmedilmiş bir kadın imgesi ve onun üzerine sonradan işlenmiş olası bir bizon-adam şeklinde büyücü resmi.

Günümüzden 36 bin yıl öncesinden resimlere sahip Fransa'daki Chauvet Mağarası'nda kömürle boyanmış bir kadın figürü ve onunla ilişkili "bizon-adam" veya "büyücü" tasviri dikkat çekicidir. Kadın imgesinin en belirgin bölümü üçgen şeklindeki pübik bölgesidir. Yabanıl hayvanlar ve av sahnelerinin olduğu galerinin en merkezi yerinden, tavandan sarkan büyükçe bir sarkıt üzerine çizilmiştir. Vulvayla temsil edilen kadın imgesiyle bizon-adamın biraradalığı mağara içinde kadın ve erkek büyücüler tarafından yapılan yaşam ve ölüme dair ritüellerle ilgili bize ipucu veriyor olabilir mi?

Almanya'nın Stadel Mağarası'nda bulunmuş olan ve günümüzden 40-35 bin yıl öncesine ait mamut kemiğinden çakmaktaşı aletlerle üretilmiş olan 31 cm. boyundaki "aslan-insan" heykelciği aynı dönemin başka bir olası büyücü tasviridir. Aslan-insan heykelciğinin sadece 3 cm. boyundaki bir benzeri yakın zamanda Almanya'daki Hohle Fels mağarasında bulundu. Hohle Fels'deki araştırmayı yürüten Nicholas Conard, aslan-insan heykelciklerinin bölgedeki avcı-toplayıcıların müşterek inanışları, törensel uygulamaları ve her topluluğun bir büyücüsü olduğuna işaret ettiği görüşünde.

Bu mağaralarda zaman zaman heykelciklerle bir arada keşfedilen müzik aletleri, belki de galeriler içinde müzikli törenlerin yapıldığını bize söylüyor. Bence şurası kesin ki, Üst Paleolitik sanatı dünyanın somut varlıklarını tasvir etmeye çalışan din dışı bir uğraş değildi. Bu çarpıcı imgelerin çok daha önemli bir işlevi vardı. Fromm'un bize hatırlattığı gibi, insanın evreni anlamlı ve yaşamı değerli kılabilmek için özbilinciyle baş etmesi gerekliydi. Şu tekinsiz gezegende, kendini bilmek gibi psişik bir yükle hayatı sürdürmek zorunda olan insanlar, ancak ve ancak büyücüler aracılığıyla ruhlarla bağ kurduğunda hayattaki derin anlamı ve dinginleştirici döngüselliği keşfediyordu. Bu açıdan baktığımızda, dans, resim, hikâye anlatıcılığı ve müzik, türümüzün soyunu devam ettirmesini mümkün kılan temel taşları olarak görülebilir. Büyü, fal ve tılsım yaşama anlam ve değer katma çabasındaki insan kültürünün biricik ve evrensel ürünleridir. Boşuna demişler: "Fala inanma, falsız kalma!"

Stadel mağarasında bulunmuş olan aslan-insan heykelciği. Üst Paleolitik dönemin büyücü tasvirleri olarak yorumlanıyor.

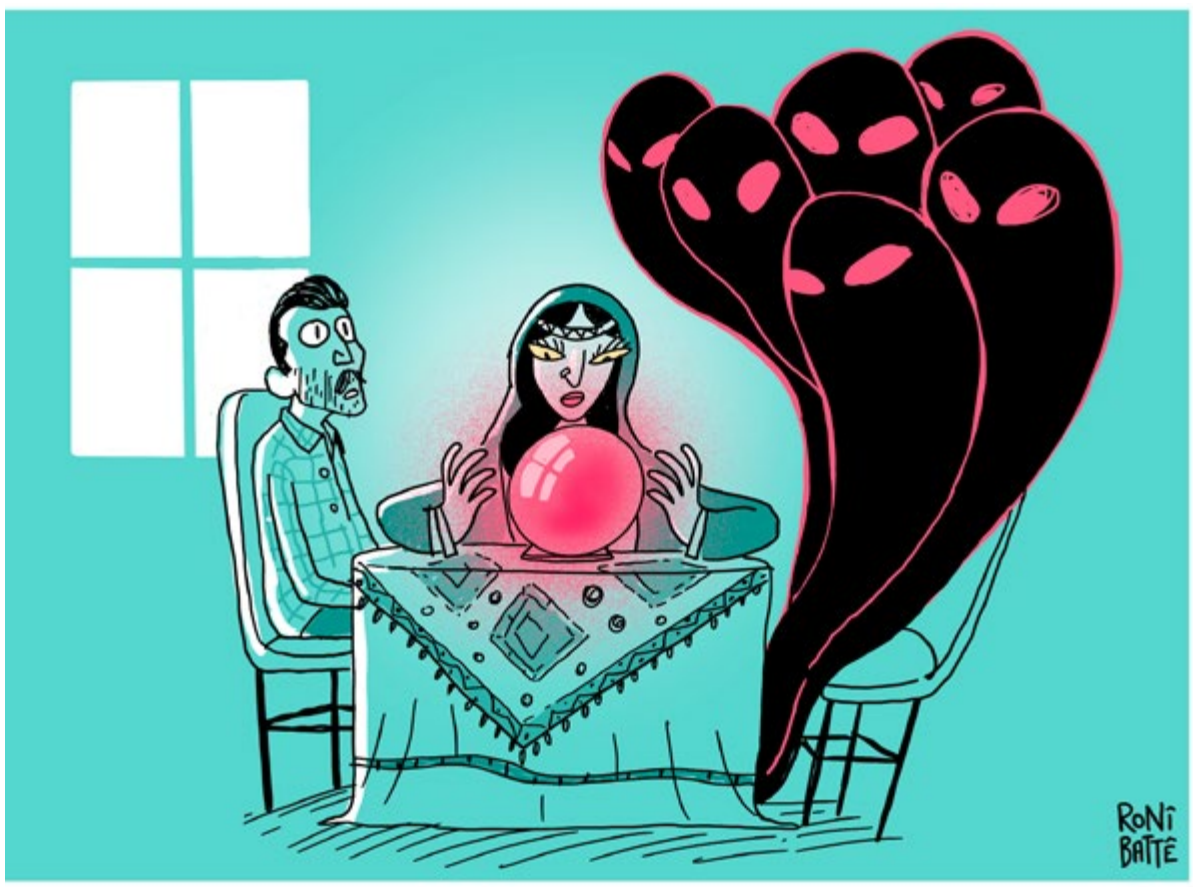

Hitit zihin dünyasında **‘büyü’**

Analojilerde de tıpkı Voodoo bebekleri gibi, zarar verilmek istenen kişilerin figürleri yapılır. Hedefteki kişinin vücuduna ait tükürük, saç teli ya da tırnaktan bir miktar alınır ve balmumu ile karıştırılır. Ve bu karışımdan da bir figür yapılır. Bu figür artık kötülük yapılacak kişi ile aynıdır! Ona yapılacak olan her türlü muamelenin düşman üzerinde de gerçekleştiği anlayışı vardır. Figür üzerinde genellikle iğne batırma gibi her türlü işlem yapıldıktan sonra balmumu figür, ateş üzerinde eritilir ve şu büyülü sözler söylenir:
“Eritmekte olduğum şey mum değil, falanca kişinin ciğeri, kalbi ve dalağıdır.”

Prof. Dr. Esma Reyhan
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Voodoo Büyüsü

İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olan büyü, tarihsel süreç içerisinde hemen hemen her dönem ve toplumda yaygın bir uğraşı ve güçlü bir toplumsal olgu olarak mevcut oldu. Eskiçağ toplumlarında söz konusu büyü ve din kavramlarının iç içe geçmiş olduğunu söylemek doğru olacaktır. Büyünün neredeyse bir kamu hizmeti, büyücülüğün de kamu görevlisi konumunda olması Hitit toplumsal hayatında çok daha belirgin. Bu durum büyünün, özellikle bilimsel düşüncenin henüz gelişmemiş olduğu Eski Çağ toplumlarında önemli bir olgu olduğunu, büyücünün ise oldukça rağbet gördüğünü gösteriyor.

Büyü, sadece bir büyücü tarafından uygulanan ve büyüyü yaptıran kişiyi amacına ulaşacağına inandırmak için yapılan tuhaf ve anlaşılmaz hareketler ve sözler toplamı değildir. Büyü ritüellerinde "büyücü" ya da değişik unvanlar taşıyan büyü icracılarının bilgisi, becerisi, tecrübesi ve tanrılarla olan olumlu ilişkilerinin bilinmesi onların tercih edilmesinin sebebi. Bu nedenle, "büyücülerde liyakat aranan bir özelliktir" demek mümkün. Böyle bir talep, doğayı gözlemleyen, büyü yaparken kullandığı bitki, maden gibi her türlü malzemenin özelliğini bilen ve bu bilgiyi çeşitli karışımları elde etmek için kullanan büyücü modelini yaratmıştır. Özellikle büyü uygulamalarında tanrılar ile kurduğu ilişki onlardan yardım alabilecek düzeyde olmalı ve ritüel esnasında yaptığı bütün eylemler ve malzemeler ritüelin konusuna uygun olarak seçilmelidir. Elbette ritüel için istenen malzemelerin çeşidinin ve miktarının çok olması da büyücünün başarısında etkilidir ama bu koşul daha çok ritüeli yaptıran kişinin ekonomik durumu ile ilgilidir. Büyünün istenilen sonuca ulaşmamasını bu koşullardan birinin eksikliğine bağlamak ise büyücü için en geçerli sebeptir!

Büyü tıp ve dinle iç içedir

Çivi yazılı tabletler, papirüsler, tılsımlar, kutsal kitaplar, Antik Çağ toplumlarının hukuki belgeleri, muska, çeşitli büyü objeleri, voodoo bebekler, balmumundan ya da çeşitli malzemelerden yapılan figürler, mezar, tapınak ve kurban çukurları konuya ışık tutan malzemelerden bazılarıdır.

Büyü, bütün Eski Çağ toplumlarında tıp ve din ile iç içedir. Hastalıklardan kurtulmak ya da tanrıları memnun etmek gibi konularda yapılan büyüleri dinden ve tıptan ayırmak mümkün değildir. Büyünün ilgi gördüğü bütün toplumlarda "ak büyü" ve "kara büyü" aynı anda kullanılmış, ak büyü ilgi görmüş, kara büyü ise şiddetle yasaklanmıştır.

Çok çeşitli konular içeren Hitit Devlet Arşivi'nde de büyü ile ilgili ritüel metinler oldukça büyük bir yer tutuyor. Hitit zihin dünyasında büyü, insanın bir yandan doğaüstü güçlerin zararlı etkilerinden korunmaya çalışırken, diğer yandan belli bir tekniği uygulayarak bu güçleri kendi yararına ve başkalarının zararına çevirme çabasıdır. Bu uygulamaların yöneldiği amaç ve elde edilmek istenen sonuç, büyünün niteliğini- iyi (ak) büyü ya da kötü (kara) büyü- ortaya koyar. Hitit kanunlarında;

"(§170) eğer özgür bir adam bir yılanı öldürürse ve başka bir (adamın) adını söylerse bir mina gümüş versin ve eğer bir erkek köle (ise) o ölsün"

"(§11) eğer kilden bir insan suretine birisi biçim verirse (bu) büyü(dür) (ve) kral yargı (lar)"

Bu şekilde ifade edilen ve karşı tarafa zarar vermeye yönelik olan eylemler, kara büyü olarak tanımlanır ve kralın mahkemesinde yargılanacak bir suç olarak görülürdü. Kötü maksatlı büyü yapmanın suç kabul edilmesinin yanında, Telepinu Fermanı'nda da belirtildiği üzere, büyü yapanları bilen ve bildiği halde onu Saray Kapısı'na (KÁ É.GAL) getirmeyen kişiler de aynı şekilde suçlu olarak kabul edilirdi.

Šapinuwa'da Ağılönü kutsal alanında yapılan arkeolojik kazılarda bulunan kurban çukurları. Aygül Süel Arşivi

Kirlenmenin sebepleri çok çeşitlidir; kötü maksatlı yapılan büyü, lanet, kötü söz, kötü dil, kirletilmiş gıda yedirilmesi gibi dışarıdan kaynaklanan, yani başkalarının sebep olduğu, ya da cinayet işleme, arkadaşının başına vurma, kirli maddelere dokunma, yalan yere yemin etme, bedensel temizliğe dikkat etmeme gibi kişinin kendisinin yarattığı durumlardır. Kişinin/nesnenin bun-

lardan birine maruz kalması sonucunda pek çok istenmeyen durum ortaya çıkar; halk, ordu ve hayvan sürüsü içinde salgın, üzüm bağlarının verimsizliği, aile bireyleri arasında geçimsizlik, iktidarsızlık, kısırlık, uykusuzluk, kâbus görme, huzursuzluk hali; hatta ölüm!

Ak büyü ve kara büyü arasında...

Büyü toplumda hem kabul görmüş hem de uzak durulması için yasalarla önlem alınmıştır. Büyünün kabul görmesi de ondan uzak durulması da yapılan işlemlerin gönderildiği hedefle, iyi ya da kötü güçlerden hangisinin harekete geçirildiğiyle ilişkilidir. Bazen "ak büyü" uygulamalarının sonunda bazı kötü güçler harekete geçirilir ve aslında kötülük yapılarak "iyi sonuç" elde edilir. Örneğin "Dandanku Ritüeli"nde bir eşeğe yüklenen salgın hastalık düşman ülkeye taşınır ve ülke salgına maruz kalır. Aslında bu uygulama tam da Hitit Kanunları'nda kara büyü için yapılan tanıma uymaktadır. Salgının temas ettiği malzemelerle yüklü eşeğin kirliliği gönderildiği yere taşıyarak hastalık bulaştırması kara büyünün tanımına uyar. Bu büyü metni devlet arşivinde yer almakta ve ak büyü kapsamında değerlendirildiği için uygulanması konusunda bir sakınca görülmemektedir. O zaman hangi uygulama ak büyüdür hangisi kara büyüdür diye bir sorun ortaya çıkar. Dolayısıyla ak ve kara büyünün alanları bazen birbirlerine dokunur.

Hitit toplumunda esas ilgiyi gören büyü, çeşitli sebeplerden dolayı kirlenmiş olan kişi (EN/BĒL SISKUR/SÍSKUR) ya da nesneyi, kirlilik durumundan "temizlemek, arındırmak" ve kirliliği bir daha geri dönemeyeceği şekilde "uzaklaştırmak" için yapılan "ak/iyi büyü"dür. Kirlilikten sadece kurban sahibi değil, onun yaşadığı ev ve halkı, hayvanları, giydiği eşyalar, çevresindeki insanlar yani sahip olduğu her şey aynı şekilde etkilenir. Eğer bu kişi kral ise kirlilik, kraliyet ailesi, tüm ülke ve halkı kapsamaktadır. Bu yüzden büyü ritüelleri sadece insanlara değil, basit nesnelerden evlere, kentlere, tüm ülkeye ve hatta tanrılara bile uygulanır ve hepsinde de amaç "temizlemek"tir (*parkueš*-).

Büyü aynı zamanda toplumsal bir ihtiyaçtır. Ve bu ritüeller aracılığıyla insanların sıkıntılarını uzaklaştırmayı vazife edinen büyücüler aynı zamanda psikoterapist vazifesi görerek toplumun rahatlamasına katkı sunarlar. Bazı ritüellerde,

ritüeli icra eden uzmana yardım eden görevliler de bulunmaktadır. Metinlerde büyü icra eden kadın uzman olarak en çok MUNUSŠU.GI 'yaşlı kadın, büyücü kadın', erkek görevli uzman olarak da LÜAZU 'kâhin' görülmektedir. Genel olarak büyü, ekonomik durumları iyi olan kişiler tarafından yaptırılmaktadır. Ancak daha alt tabakadan olan insanlardan da ekonomik durumlarına göre malzeme istenerek onlara da büyü yaptırma hakkı tanınıyordu:

"Kurban sahibi yukarı geçer ve bir eşek [sevk ederler]. Eğer fakir ise o zaman kilden bir eşek yaparlar."

Büyü ritüelleri, Hitit toplumunda hemen her konuda büyüye başvurulduğunu gösterir. Çeşitli durumlara maruz kalan Hitit dünyası insanı bir mahir kişiden destek almak zorunda kalmıştır. Üstesinden gelemediği konu çok olunca, büyü ritüellerinin uygulama alanı da o derece genişlemiştir. Böylece büyü ile uğraşanlar her konuda büyü yapmak yerine bir ya da birkaç konuda uzmanlaşmışlardır. Örneğin ordu içinde çıkan bir salgının giderilmesi için Ašhella'ya, cinayet işleyen bir kişinin suçunun günahından arınması için Maštikka'ya gidilmesi gibi. Her ritüel, ritüeli gerçekleştiren kadın ya da erkek görevlinin sahip olduğu birikimi yansıtır.

'Ak büyü' amacına nasıl ulaşır?

Toplumun ve bireyin iyiliğine yönelen ak/iyi büyünün amacına ulaşması için de çeşitli unsurlar vardır. Bu ritüelleri gerçekleştiren kişilerin, ilahi güçleri hatta doğa düzenini kendi tarafına çekme ve bu güçlerden olumlu şekilde faydalanma çabaları ve yetenekleri bu unsurların başında gelir. Bu kişilerin büyü gücüne inanılması, işinin ehli ve ikna gücü yüksek olması gibi özellikler taşıması da ritüelin amacına ulaşabilmesi için gerekli koşullardandır. Her ritüel, ritüeli gerçekleştiren kadın ya da erkek görevlinin tarzını yansıtır. Genelde birkaç kurala dayandırılan özel bazı öğeleri içerir. Bu öğeler, bireysel uygulanışları, gösterilen özen ve kapsamları açısından farklılıklar gösterir. Ancak; bu ritüeller farklı olarak gelişseler de genellikle, benzer bir sema doğrultusunda icra edilmektedir.

Hitit büyü ritüelleri, kendi içinde kuralları olan ancak, yapan kişiye göre de farklılıklar gösteren bir yapıya sahiptir. Hitit toplumsal yaşamında büyü ritülleri, uzmanlık alanlarına göre oldukça zengin bir çeşitlilik gösterir. Her fe-

lakete karşı yapılan ak/iyi büyü de farklıdır; Öncelikle ritüel hangi konuda yapılacaksa o kişiye gidilir, ritüelin yapılacağı uygun bir yer seçilir, bu yer genellikle yerleşim yeri dışındadır ve temiz olması da şarttır. Ritüeli yaptıran kişiden, yani kurban sahibinden, ekonomik durumuna göre ve ritüelin amacına uygun malzemeler istenir; 'kötülük uzaklara taşınacaksa canlı hayvanlar, tanrılara sunmak için çeşitli yiyecek ve içecekler, tanrıları yer altından çıkarmak için ipler, merdivenler, kadınlık sembolü iğ, öreke, erkeklik sembolü, ok, yay gibi malzemeler'. Bu malzemeler, ritüelde uygulanan çeşitli metotlar çerçevesinde kullanılır ve elbette ki, bunlar, yeni bir kirliliğe yol açmaması için ritüel esnasında kırılıp, yakılarak, öldürülerek, kesilerek, gömülerek, saklanarak ya da salıverilerek ortamdan uzaklaştırılırlar. Ritüeli yapan kişi, bu malzemelerin bir kısmını yaptığı işin karşılığı olarak alır; 'kurban sahibi tarafından çıkarılıp atılan elbiseler ya da tarpalli olarak kullanılan bir koyun...'. Ritüelin en önemli kısmı, tanrılara sunulan adaklardır. Bunlar ne kadar zengin ve çeşitli olursa; ritüeli gerçekleştirenin, tanrıları kendisine yardım etmeleri konusunda ikna etmesi de o derece kolay olurdu!

Analoji büyüsü

Hitit büyücülüğünün en çok kullandığı yöntem Analoji Büyüsü'dür ve bu uygulama "benzetme yoluyla istenilen sonucu elde etme" pratiklerine dayanır. Hitit büyü ritüellerinde doğada gözlemlenen pek çok olay analoji/benzetme büyüsü kapsamında kullanılmıştır. Yani analoji büyüsü yapabilmek için doğada var olan her şey büyük bir titizlikle gözlemlenmiş ve yapılan çıkarımlar büyü uygulamalarında kullanılmıştır. Bu suretle Hitit büyü ritüellerinde gözlemlenen analojilerin bilimin temelini oluşturabilecek çıkarımlarla dolu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Örneğin: İncir ve üzümün tatlı olduğu, mayanın hamuru kabarttığı, yerin ve göğün birbirine değmediği gibi...

Analoji sözle ya da eylemle veya ikisi birlikte yapılmaktadır. Sembolik olarak yapılan eylemle doğada var olan gerçek olaylar arasında bağlantı kurulur; bu bağlantı ile "istenmeyen durumdan kurtulmak ya da istenen duruma ulaşmak" amaçlanır. Bu yöntemi "x'in olduğu gibi y de öyle olsun" şeklinde formüle etmek mümkündür:

x → bu yağın eriyip gittiği gibi,

y → kötülük de aynı şekilde erisin.

x → bu gümüşün parlaklığı gibi,

y → sizin geleceğiniz de aynı şekilde parlak olsun

Analojilerde de tıpkı Voodoo bebekleri gibi, zarar verilmek istenen kişilerin figürleri yapılır. Hedefteki kişinin vücuduna ait tükürükten, saç telinden ya da tırnaktan bir miktar alınır ve balmumu ile karıştırılır. Ve bu karışımdan da bir figür yapılır. Bu figür artık kötülük yapılacak kişi ile aynıdır! Ona yapılacak olan her türlü muamelenin düşman üzerinde de gerçekleştiği anlayışına hizmet eden bir uygulamadır. Figür üzerinde genellikle iğne batırma gibi her türlü işlem yapıldıktan sonra balmumu figür, ateş üzerinde eritilir ve şu büyülü sözler söylenir:

"Eritmekte olduğum şey mum değil, falanca kişinin ciğeri, kalbi ve dalağıdır."

Büyü ritüellerinde analoji metodundan başka metotlar da uygulanmaktadır. Ritüelin sonunda yapılması gereken en önemli işlem kullanılan malzemelerin yeni bir kirlenmeye yol açmasını önlemek için yok edilmesidir. Bunun gerekliliği kanun maddelerinde ifade edilmiştir.

"Eğer bir kişiyi biri arındırırsa, arta kalan şeyleri eğer birinin ekin alanına ya da evine götürürse büyü(dür) (ve) kral yargı(lar)."

Bu malzemeler sonsuza dek ortaya çıkamayacak şekilde yok edilmeli ya da saklanmalıdır. Ritüel metinlerde yok etmek çeşitli şekillerde olur; çeşitli malzemeler kırılmakta, yakılmakta, hapsedilmekte, canlı olanlar öldürülmekte, parçalanmakta, gömülmekte sürülerek uzaklaştırılmaktadır. Yeraltı dünyası da kirliliğin hapsedilebileceği en güvenilir yerlerden biridir. Ritüel metinlerde kirliliğin insanın vücudundan çıkarılıp, kara toprağın derinliklerine gönderilmesi bütün aşamaları ile tasvir edilmiştir:

"(Kirliliği) el bileği parma[klara verdi], parmaklar tırnaklar[a verdi], tırnaklar kara topr[ağa (yeraltına)] verdi, kara toprak güneş tanrıçasına [götürdü], güneş tanrıçası denize götür[dü]."

Tanrılarla iletişim çukurları…

Tanrı Telepinu mitinde de yeraltında tanrının öfkesine neden olan kirliliği saklayan yedi büyük fıçı bulunmaktadır:

"Bekçi yedi kapıyı açtı, yedi sürgüyü çekti. Aşağıda, kara toprakta tunçtan yedi fıçı duruyordu, kapakları kurşundan, kilitleri demirdendi. İçlerine ne girerse tekrar çıkamazdı, orada kaybolurdu. Onların Telepinu'nun öfkesini, gazabını, saldırganlığını ve sinirini almasına izin ver ki bir daha geri gelmesinler."

Ritüel amaçlı açılan çukurlar, kirliliklerin kuşlara, bir domuz yavrusuna ya da başka bir hayvana veya herhangi bir objeye hapsedilerek yeraltı tanrılarına gönderilmeleri için bir kanal vazifesi görmektedir. Tanrılarla iletişim bu çukurlarla gerçekleşir. Bu çukurlar aynı zamanda, yeraltı tanrıları için yol ve dünyalar (yeraltı ve üstü) arası geçişi sağlayan kapı vazifesi gören imgelerdir. Metinlerde bu çukurları ifade eden bazı kelimeler vardır: *hatteššar/patteššar, wappu, apí, ÁRAH.* 5455,

Hitit büyü uzmanlarının büyüyü bertaraf etmek için çaba gösterdikleri muhakkaktır. Hitit toplumunda kara büyünün ölümcül etkisinin kabul gördüğü, sadece yasalarında ona karşı olduklarını gösteren hukuki düzenlemelerden değil, Hitit insanının zihninde yarattığı travmanın belgelere yansımış halinden de anlaşılır:

Allaiturahhi'nin yaptığı büyü, kara büyüye karşı büyücülerin aldığı tavrı göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

Šapinuwa'da Ağılönü kutsal alanında bulunan kurban çukurlarının içinde ele geçen yanmış kuş kemikleri, tırnak ve gagaları, kurban kuş yakma ritüellerinin arkeolojik delilleri. (Aygül Süel Arşivi)

“Büyü yapan insan hangi sözleri söylediyse, her neyi bir araya getirdiyse, ne bed-dua ettiyse, herhangi bir yerde ne yaptıysa onları (doğru yapmayı) bilmezse, büyü yapan insan büyüyü bir kule gibi inşa ettiğinde, onu bağlarım, onu bir araya ge-tirdiğinde, onun karşısındayım. Büyülü sözlerini bir kule gibi yıktığım gibi ve onu iple bağladığım gibi çözdüm.”

Arzawalı Alli adında “yaşlı kadın”ın kötü büyüyü yeraltı dünyasına gönder-mek için yaptığı bir ritüel de karşı büyüye örnektir. Bu amaçla büyücüleri temsil eden kilden kadın ve erkek figürinler yapılmıştır. Bunlara üzerinde dil-ler taşıyan kilden yapılmış bir eşek de eşlik eder. Ritüel esnasında ise “yaşlı kadın”, “büyüyü yapanlar adına büyünün kaldırılması için şöyle söyler:” *Gel, yaptığımızı bize geri ver.”*

Kadınlar büyü ritüellerinde öne çıkar

Hititlerde bir toplumsal iyileşme olarak, ruhsal ve fiziksel mekanizması çer-çevesinde tıp ve büyünün epeyce iç içe girdiğini, tıbbi tedavilerde büyüsel ri-tüel tekniklerin sık sık kullanıldığını da belirtmek gerek. Normal yollarla tıbbi tedavi uygulayan hekimler genellikle erkek olmasına rağmen, büyülü tedavi yollarını deneyenler, olağanüstü yetilere sahip olduğuna inanılan kadınlardı. Hitit toplumsal hayatında “bilhassa ‘kocakarı / yaşlı kadın’ olarak bilinen ka-dınlar, şifa sanatlarının güç ve şifa veren ritüellerin yaratıcısı ve uygulayıcısı olarak öne çıktılar. Gerçekten de eski çağlardan modern dönemlere kadar belirgin olan erkek egemen bir toplumsal hiyerarşi içerisinde konumlandırı-lan kadınlar, büyü ritüellerinde genellikle ön saflarda görülür.

Toplumsal sorunların çözümünde büyü mekanizmasının ve “büyücülük mes-leği”nin çok büyük bir etki alanına sahip olduğu Hitit toplumsal hayatında çok daha belirgindir. Çözümlenen birçok Hitit çivi yazılı belgesinde son de-rece aktif olmuş kadın büyücülere rastlamak mümkündür. Bunlardan biri olan Kizzuwatnalı Maštikka, uzmanı olduğu aile içi kavgaları önlemek, kavgalı bireyleri yatıştırmak, cinayet işleyen kişiyi bu suçundan temizlemek, dostuna şiddet uygulayan kişiyi arındırmak, yeraltı tanrılarını yatıştırmak gibi birçok konuda büyü yapmıştır:

Kizzuwatnalı Maštikka'nın aile içi kavgalara karşı yaptığı ritüel.

Kizzuwatnalı Maštikka'ya ait ritüel metinler, büyünün Hitit sosyal yaşantısındaki önemini gösterir. Maštikka'nın çeşitli konularda yaptığı büyü ritüelleri, birbirleri ile kavgalı bu kişileri, kötü/lanetli sözlerin olumsuz etkisinden kurtarmak, bir daha geri dönemeyeceği şekilde onlardan 'uzaklaştırmak' amacına yöneliktir. Baba oğluyla, kadın kocasıyla, kız kardeş erkek kardeşiyle kavga etmiştir ve metinden anlaşıldığına göre kavgaya kötü, acı, lanetli diller sebep olmuştur. Kötü sözü sembolize eden hamurdan ve kilden diller yapılır ve bu objeler kırılarak etkisiz hale getirilir. Metnin ilerleyen kısımlarında "El"den (ŠU 'el') de bahsedilmesi ve kilden ve hamurdan "El" şekillerinin yapılarak tıpkı dil motiflerine yapılan işlemlerin ona da uygulanması, sözlü saldırı yanında kişilerin birbirlerine şiddet uyguladıkları şeklinde yorumlanabilir. Ancak, her iki kişinin Maštikka'ya beraber gitmeleri yani kötü durumun uzaklaştırılmasında müşterek hareket etmeleri, aile içindeki huzurun temini konusuna çok dikkat ettiklerinin işaretidir.

İnsanın doğal belirleyiciliklere henüz hâkim olmadığı ve kötülüklerden korunma ve kurtulma yollarının bir ritüel haline dönüştürüldüğü hemen bütün Eski Çağ toplumlarında olduğu gibi, Hitit zihin dünyasında da büyü ritüellerinin, hem korkunun nedeni (kara büyü), hem de bu korkuyu ortadan kaldıracak çözüm (ak büyü) olarak görülmesi, uygulamada büyük ölçüde toplumsallaştırıldığını gösteriyor. Hitit kültür dünyasından kaydedilmiş ritüellerin çoğu, belli durumlarda bireylerin ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak tasarlanmıştır. Bir kişinin hayatının her evresinde, onu koruyan, kötü güçleri ondan uzak tutan, yanlış giden şeyleri düzeltmeyi amaçlayan bu ritüeller, Hitit dünyasındaki sıradan insanların zihinsel algılayış ve yaşam tarzlarına ilişkin bir bakış sağlaması bakımından da önemlidir.

Kıyafetin büyüsü

Sihir, büyü gibi olağanüstü özellikler içeren kıyafetler sayesinde bir bakmışsınız ki karaların, denizlerin üzerinden uçarak geçiyoruz; o narin derimize kılıç işlemez, aklımız ejderhadan, canavardan korkmaz olmuş. Küçücük bir aksesuar, görünürü görünmez, olmazı olur kılmış, âdemoğlu denilen benliğimizin dışında işler başarıyoruz. Tamam da hep mi iyiliğe yarar bu giyim kuşam? Yok mudur bunun canımızı yakanı, ruhumuzu bedenimizden söküp alanı?

Öğr. Gör. Selim Martin
Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü

Antik Çağ toplumlarında, din, sanat ve edebiyat ile iç içe geçmiş mitoloji, aynı zamanda toplumun sosyal yaşantısını da bire bir yansıtır. Bu yaşantı içerisinde sırasıyla; örtünme ihtiyacından süslenmeye varan, giyim kuşam özellikleri ve aksesuarlarını da buluruz.

Kıyafetler, öncelikle doğadan ulaşılabilen hammaddeler ve nesneler kullanılarak, iklim ve doğa koşulları göz önüne alınarak belirlenmiş sonrasında beğeni, işlevsellik ve toplumsal kurallara göre şekillenerek üretilmiştir. Kıyafetler ile paralel gelişen süsleme/süslenme elemanları da aynı şekilde değerlendirilmelidir. Çünkü giyim, korunma amacına olduğu kadar süs amacına da sahiptir. Bu malzemeler bireysel – toplumsal statü göstermesi bakımından da önemlidir.

Mesela bir avcı-toplayıcı kabilede, tüm üyeler deniz kabuklarından kolye yapıp takabilir. Ancak içlerinden birisi kabukları aşı boyası ile kırmızıya boyarsa, kırmızı kolyeye sahip tek kişi olarak diğerlerini nasıl büyülediğini gözümüzde canlandırmak sanırım kolay olacaktır. Ya da yirmi santimlik domuz dişlerinin onlarcasını bir araya getirip takan bir avcının, üstünlüğünü diğerlerine kahramanca göstermesi bir çeşit büyü değildir de nedir?

Üç ağızlı mağarası -aşı boyalı deniz kabukları- Üst Paleolitik Dönem

Mezopotamya kabartmalarındaki figürlerde; Tanrılar – tanrı oldukları belli olsun diye –boynuz şeklinde bir başlık takarlar. Sonraları o başlığı; bir kralın, bir rahibin ya da bir kahramanın başına takıp onu tanrılaştırmak, insan evladının bir aksesuarla yapmayı başardığı büyülerin en çarpıcısı değil midir? Çünkü artık tek bir boynuzlu başlık, ölümlüler ile ölümsüzler arasındaki sınırı kaldırabilir.

Mezopotamya Tanrıları -
Akkad Silindir Mührü - M.Ö. 2300

Tanrıların kişiselleştirilmesi ve aynı zamanda güçlü kişiliklerin de tanrılaştırılması, mitolojik eserlere konu olan tüm karakterlerin benzer biçimde giyinmelerine neden olmuştur. Herhangi bir eser üzerinde gördüğümüz giyim kuşam detayları, döneminde en rağbet gören gerçek giysilerin bire bir tasvir edilmiş hali olmalıdır. Bununla beraber, tanrısal varlıklara ya da hayali kahramanlara özgü, gerçekten deforme edilerek zenginleştirilmiş, olağandışı özellikler kazanmış kıyafet ve aksesuarları da biliyoruz.

Hep mi iyiliğe yarar giyim kuşam

Sihir, büyü gibi olağanüstü özellikler içeren kıyafetler sayesinde bir bakmışsınız ki karaların, denizlerin üzerinden uçarak geçiyoruz; o narin derimize kılıç işlemez, aklımız ejderhadan, canavardan korkmaz olmuş. Küçücük bir aksesuar, görünürü görünmez, olmazı olur kılmış, âdemoğlu denilen benliğimizin dışında işler başarıyoruz. Tamam da hep mi iyiliğe yarar bu giyim kuşam? Yok mudur bunun canımızı yakanı, ruhumuzu bedenimizden söküp alanı?

Yunan mitolojisinde, birçok kahramanın yanında, tanrıların hışmına uğramış pek çok suçlu bulunur. Toplumda başa çıkılamayan olayların tümü, söylencelerde kahramanlar tarafından çözülür. İnsanların asla yapmaması gerekenler ise tanrıların gazabını yansıtan, ders niteliğinde olaylarla özetlenmiştir. “İbret almayan kalmasın” diye bas bas bağıran bu zıt yönlü öykülerin her birinde, işte bu olağandışı kıyafet ve aksesuarlar baş köşeyi sürekli olarak işgal eder.

Nereden başlasak? Önce, aileden olduğunu ispatlamaya çalışan bir kahramana çevirelim yüzümüzü. Theseus, hani Atina’nın kralı ve her nasılsa aynı zamanda Atina’nın kahramanı olan güçlü Theseus. Ne zor şeydir hem bir idareci hem de idarenin yarattığı sorunları çözmeye çalışan bir halk kahramanı olmak.

Atina kralı Aigeus, sarhoş olup Troizen prensesi Aithra ile beraber olduğunu ancak ertesi gün kendine geldiğinde anlar. Atina’ya dönmeden yol üzerindeki kudretli bir kayayı kaldırıp kılıcını ve sandaletlerini saklar ve prensese, eğer bu birleşmeden bir erkek çocuk dünyaya getirirse, çocuğun büyüyüp,

kayayı kaldıracak duruma gelmedikçe babasının kim olduğunu söylememesini öğütler. Babasını tanımadan geçen on altı koca yıl. Bir kahraman için bile oldukça zor olmalı:

Theseus büyüyor ve gün geçtikçe güçlenip yürekleniyordu. On altı yaşına basınca anası delikanlıyı kayanın önüne götürmüş, Theseus da koca kayayı kaldırarak babasının altına sakladığı yadigarları ortaya çıkarmıştı. O zaman kral oğlu olduğunu öğrenmiş ve hemen Atina'ya gitmek üzere yola çıkmıştı.

Theseus gerçek bir kral oğlu olduğunu halkına göstermek için kara yolunu seçmiş ve Atina'ya gelmeden bölgeye korku salan bir sürü dev, azman ve vahşi hayvanları bir bir yere sererek şehre varmış ve babasının karşısına bu ünle çıkmıştı. Ne var ki o sıralarda kral Aigeus büyücü Medeia'nın etkisi altında bulunuyordu. Medeia bu gencin kim olduğunu ve tahtı ona kaptıracağını anlamış, onu şölende öz babasına zehirletmeyi kararlaştırmıştı. Theseus, sofraya oturunca zehirli eti kesmek için Aigeus'un yadigarı kılıcını çıkarmış, böylece büyü bozulmuş babası oğlunu tanımıştı.

Babanın oğlunu kılıç olmadan tanımamasından bu aile saadetinin çok uzun sürmeyeceğini tahmin etmişsinizdir. Ama ileride olacakları bir kenara bırakıp, Atina halkının kahramanına biçtiği sonsuz rolü, yerel bir özdeyiş ile açıklayalım: *"Theseus'suz hiçbir şey yoktur".*

Theseus ve Perseus
İllüstrasyon: İrem Karadağ

Bir babaya oğlunu tanıtan (!) bir kılıçtan daha büyülü bir şey olabilir mi demeyin, Ege söylencelerinin sularında yüzüyoruz, derdimiz de kahramanımız da bitmez.

Büyülü kıyafet ve aksesuarlar ile şekillenmiş öykülerin en ünlüsü, kahraman Perseus'un söylencesidir. Zeus'un ölümlülerle olan birleşmesinden doğanların hepsinde görülen çileli çocukluk, Perseus öykülerinde zirve yapar. Annesinin kuleye hapsedilmesi mi dersiniz, Zeus'un yağmur damlaları şeklinde kuleye sızıp anneyle birlikte olmasını mı? Tahta bir sandığa konulup denize atılmasını mı konuşalım yoksa annesine göz koyan bir kralın onu ölümcül görevlere yollamasını mı? Neyse ki bir yerde Zeus bu çileye dur der ve Perseus tanrıların desteğiyle ulusal bir kahramana dönüşür.

Perseus'un en tehlikeli görevi, Gorgolar adı verilen üç titan kardeşten tek ölümlü olanını; Medusa'yı ortadan kaldırmaktı. Saçları yılanlarla örülü, alnından yaban domuzu dişleri fışkıran, elleri tunçtan, göz göze geldiği kişiyi taşa çeviren bu korkunç kadını öldürmek kolay olmasa gerek. Kahramanımızın bu görevde ihtiyacı olanları, sahiplerinden tek tek toplayarak başlayalım maceramıza.

Hades; yeraltındaki ölüler ülkesinin tanrısı. "Görünmez" anlamına gelen adı hem tanrının kendisi hem de egemen olduğu yeraltı için kullanılır. Bu özelliği, takanın kendisini görünmez kılan başlığı sayesinde almıştır. Yunan mitlerinde sıklıkla ödünç verilen bu başlığın ünü zaman ve mekanın ötesindedir. Hemen her kültürde kendine yer bulan başlık özellikle kuzey mitolojilerinde ve Alman masallarında "Tarnkappe" adıyla nam salmıştır. Hadesçim, başlığını iki dakikalığına alıyoruz. Ne demek vermem, ölümü gör!

Toplanın gidiyoruz Medusa'ya…

Hermes; diğer adıyla "Messenger", hırsızların ve habercilerin tanrısı. Her iki mesleğinde en çok ihtiyaç duyduğu şey hızdır ve ayağı tez Hermes'in bunun için kanatlı bir çift sandaleti vardır. Hermesçim hırsızlık değil vallahi ödünç alıyoruz sandaletlerini, bir canavar öldürüp geleceğiz.

Ekipman tamamlandı derken birden çıktı karşımıza Athena; akıl ve mantıkla yürütülen mücadelenin tanrıçası. Strateji önemli dedi, hazırlık önemli. İşte ondan aldığımız elmas orak, içine konulanın şeklini alan büyülü bir çanta ve ayna gibi parlak bir kalkan. Toplanın gidiyoruz Medusa'yı öldürmeye.

Perseus; başlık sayesinde korkutucu kız kardeşlerin yanına gizlice varıp, kalkanın yansıması ise taş kesilmeden Medusa'ya yaklaşabilmiş, elmas orak ile yılanlı başı kesip hemen büyülü çantaya koymuş ve sandaletler sayesinde hızlıca uzaklaşmayı başarmıştır.

Kahramanlık masallarına bir ara verelim de başka bir büyülü kıyafeti ödünç almaya gidelim. Yok, bu sefer öldürmek yok, muhatabımızın aklını başından alsak yeter.

"Sende şu sevgi, şu alım var ya, yani şu ölümsüzleri, ölümlüleri alt ettiğin, işte onları bana ver bugünlük. Aphrodite çözdü göğsünden nakışlı memeliğini, alacalı bulacalı bir kurdeleydi bu, alımlı ne varsa hepsi onun içindeydi, sevgi onun içindeydi, istek onun içinde, cilveleşme, şakalaşma onun içinde, en akıllı insanı ayartan aşk onun içinde..."

Söylencelere göre; aşk ve güzellik tanrıçası Afrodit, sevgiyi ve sevişmeyi, doğar doğmaz peşine takılan Aşk (Eros) ve Arzu (Himeros) gibi tanrısal varlıkların sayesinde yönetir. Bunların yanında bir de babası Zeus'un ona armağan ettiği büyülü memeliği ekleyince; kim karşı koyabilir ki köpüklerden doğan bu güzelliğe? Tabii Zeus bu memeliğin ileride başına öreceği çorapları bilse, düğününde Afrodit'e kesinlikle "beşi bir yerde" takardı.

Hera kocası Zeus'un İda Dağı'ndan Troya savaşını yönettiğini görünce, savaşın kaderini kendi istediği yöne çevirmek için, kocasının aklını başından almaya karar verir. Gider odasında önce bir güzel süslenir, sonra Afrodit'den sevgiyi tutuşturan büyülü memeliğini ister, onu da göğsüne taktıktan sonra "Uyku" tanrıyı baştan çıkarır ve onunla birlikte Zeus'un yanına varır.

Bulutlar devşiren Zeus onu gördü, görür görmez aşk sardı düşünceli kafasını... Ne olur Hera, yatalım gel, sarmaş dolaş olalım yatakta....

Zeus birazdan uyanacak ve savaşın seyrinin değiştiğini görünce karısının ona yaptığı oyunu anlayacaktır. Bir büyülü memelik ile insanlığın değişen kaderi işte karşınızda.

Amma da düzen kurdun, yola gelmez Hera, savaş dışı ettin tanrısal Hektor'u, uğrattın orduyu bozguna.

Bu kadar büyü gün yüzüne çıkmışken yukarıda da adı geçen bir büyücüye çevirelim şimdi ışıkları. İşte karşınızda Medeia; Karadeniz'den Atina'ya kanlı izler bırakan bir seri katil. Öz kardeşi ve öz çocuklarını bile kurban listesine eklemiş bu acımasız hanımefendi, büyülerini sadece kendi iktidarı için çekinmeden kullanmış, Yunan tragedyası için ölümsüz bir figüre dönüşmüştür.

Sürekli yanmak ancak ölmemek…

Altın postu aramak için Kolkhis (Gürcistan) seferine çıkan Argo Gemicileri'nin lideri İason, kralın kızı Medeia ile iş birliğine gitmiş, onunla evlenmesi karşılığında altın postu oradan kaçırabilmiştir. Büyücü yol boyunca büyüleri ile bir yandan seferin başarıya ulaşmasını sağlarken bir yandan da sayısız canın yitirilmesine neden olmuştur. Nihayetinde İason korkunç karısından bıkıp, başka birisi ile evlenmek için Medeia'yı boşamaya kalkınca, müstakbel karısına düğünden önce güzeller güzeli bir elbise hediye gelir. Elbiseyi giyen gelin namzedi, yanarak feci şekilde can verir. İlahi İason, büyücüden gelen elbiseye güvenilir mi? Hem de o büyücü, korkunç eski karınsa.

İason Krala Altın Postu veriyor - Kırmızı Figür Krater - Louvre K127

Yanarak ölmek feci bir şey olsa gerek. Ancak daha beteri ile tanıştırayım sizi; sürekli yanmak ancak ölememek.

Herakles'i hepiniz tanırsınız; nam-ı diğer Herkül. Zeus'un oğlu ama Hera'nın da baş düşmanı, ölümsüz yarı tanrı. Helen kültürünün ünü çağları aşan ulusal kahramanı. Herakles, insanın doğaya karşı yenilmez saldırma ve dayanma gücünü simgeler. Yaptığı işler hep iyiye dönüktür, doğanın in-

sanın başına saldığı afet ve musibetleri yok etmekle insanlığa sonsuz iyiliği dokunur. Oysa kendisi trajik bir kişidir: Kahraman olmayı kendi seçmemiştir, tanrı vergisi kuvvetinden de zevk duymaz, tersine onu dizgine vuramadığı için dengeyi bir türlü bulamayıp kendinden geçer. Herakles'e bütün işleri, kahramanlıkları zorla yaptırılır, Herakles köledir, insafsız bir efendinin buyruğunda ömrü boyunca çalışmak onun kara kaderidir.

Herakles'in maceralarını buraya sığdırmak mümkün değil ancak söylencenin sonunu; tam işleri bitirmişken korkunç bir yanlışlık yüzünden cayır cayır yanmasını ama böylece büsbütün arınıp ölümsüzlüğe kavuşmasını anlatmasak olmaz.

Önce önemli görevlerinden birisine götüreyim sizi; Lerna ejderi. Hera, Argos bölgesindeki Lerna bataklığına dokuz kafalı bir yılan olan "hydra" adlı ejderi salmıştı. Herakles, ejderin zehir saçan kafalarını bir bir koparmış ve ölümsüz olan kafasını da kocaman bir kayanın altına gömerek görevi başarmıştı. Ha bir de ejderin ölümcül zehirli kanından, ileride lazım olur diye birazcık almıştı.

Herakles mitlerinin sonlarına doğru kahramanımız gene bir sürgün kararıyla yollara düşer. Karısı Deianeira ile bir ırmağı geçmesi gerekince, yolcuları karşıya geçiren at adam Nessos'a teslim eder karısını, kendisi ise yüzerek geçer. Kıyıya vardığında Nessos'un, karısına tecavüz etmeye yeltendiğini görünce, dokuz başlı ejderin kanına batırılmış okunu fırlatır at adamın üzerine. Nessos, ölürken bile kötüdür. Pişmanlığını dile getiriyormuş gibi yaparak Deianeira'ya kanının sihirli olduğunu ve birazını alıp saklamasını söyler. Olur da ileride Herakles senden uzaklaşırsa, bu kandan sürdüğün bir gömlek giydir ona der; sana daima aşkla sadık kalacaktır.

Gel zaman git zaman Herakles, sözünde durmayan Trakya kralına ceza olarak kızını kaçırır; kıskançlıktan gözü dönen Deianeira, Nessos'un kanı ile suladığı gömleği Herakles'e giydirir. Ejderin zehri kahramanımızın vücuduna yayılır ve yakmaya başlar, ancak Herakles ölümsüzdür. Sürekli zehirden yanan bir beden ne iyileşiyor ne de ölüyor. Acıya dayanamayan Herakles, oğlunun yardımıyla yanan bir odun yığınının içine atar kendini; amaç yangını çoğaltıp, ölmeyi sağlamaktır ama nafile; ölümsüzlük artık bir ödül değil cezadır. Oğlunun ömrü boyunca başına gelen her türlü felaketi görmezden gelen Zeus,

bu sefer dayanamayacak, Hz. İsa efsanelerine konu olacak bir adım atacak; Herakles'i yanan odunların içerisinden çıkartıp, Olympos tanrılarının arasına alacaktır.

Sözü son olarak, basit bir balıkçıyken, tanrıların sihrinin bulaştığı çimenleri koklayarak bir deniz tanrısına dönüşen Glaukos'un söylencesine bırakalım. İhtiyar balıkçımız tanrılıktan çok da memnundu. Ta ki bir peri kızı aşkına karşılık vermeyene kadar.

Dayanamadım bu baskıya daha, kal sağlıcakla ey yeryüzü;

Böyle söyledim, bıraktım kendimi sulara birden. Ancak deniz tanrıları korudular varlığımı,

Kurtardılar ölümlü olmaktan beni. Onlardandır kutsallığım.

Arınayım diye büyünün yeni kötülüğünden, uğursuzluğundan, yıkamam gerekmiş göğsümü yüz kez, akar sularda.

Türlü yönlerden akan, dalgalanan çaylar, ırmaklar, kabaran bütün deniz suları vurur geçer başım üstünden.

Bunları söylemek gelir elimden ancak sana, yetmez daha geniş açıklamalara gücüm, budur belleğimde kalan.

Bilinç geri döndüğünde, anımsadığımda kendimi, gövdemi. Değildim artık eskisi gibi.

Önce gök mavisi, yeşil renklere bürünmüş gördüm sakalımı,

Sular üzerinde uzayan, yayılan saçlarımı, daha geniş omuzlarım eskisinden, kollarım mavimsi, kalçalara doğru bükük. Yüzgece benzeyen balık kuyruğu gibi.

Ne işe yarardı bu biçim, dalgaların gücü karşısında. Neydi tanrısal dönüşüm?

Publius Ovidius Naso – Metamorphoses 13. Kitap

Mezopotamya gizem kültüründe **‘tılsım’**

Pazuzu, yer altı dünyası ile ilişkili kötü bir cindir. Doğayı ve insanları yıkıma uğratan şiddetli rüzgârı temsil eder. Yani bir çeşit rüzgâr cinidir. Dağlardan çıkar, öfkelidir ve Mezopotamya topraklarına soğuk, kırağı ve hastalık getirir!

Dr. Öğretim Üyesi, Tülin Cengiz
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Bölümü

Tılsımlı gömlek, Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi Koleksiyonu Elemterefiş Anadolu’da Büyü ve İnanışlar Sergisi.

Bilinmeyenin ötesine geçme arzusu insanla beraber var oldu. “Bilim, büyü, din” yöntemleri farklı olsa da nihayetinde insanın bilme çabasından doğmuş etkinlikler. İşte bu etkinliklerden birisi olan “tılsım” doğaüstü güç taşıdığına inanılan sözler ve sembollerdir. Bu söz ya da semboller herhangi bir nesneye işlenmiş ya da okunmuşsa o nesne tılsımlı olur. Tılsımlama uygulamasının en yaygın örnekleri ise gömlekler, yüzükler, kolyeler, başta el olmak üzere çeşitli şekillerde nesneler, muska ve şifa taslarıdır. Bunlar aynı zamanda birer amulettir. Tılsımla amuletin ayrıştığı nokta ise amulette, doğaüstü gücü taşıyanın doğrudan nesnenin kendisinin olduğuna inanılmasıdır. Dolayısıyla tılsım da amulet de tarihin her döneminde her uygarlıkta görülen kötü, tehlikeli olandan korumaya, korunmaya yönelik uygulanan kültürel pratiklerdir.

Yazgısını kaderin eline bırakmak istemeyen Mezopotamyalılar da korkular ve bu korkularla başa çıkmak için tılsımları kullandılar. Mezopotamya’da tılsımlar hakkındaki bilgileri ise arkeolojik veriler ya da çivi yazılı kil tabletlerden öğreniyoruz. Hatta bu tabletlerin kendisinin bile bir tılsım olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Bunlar özellikle çocukları kötülüklerden koruduğuna inanılan üzeri çivi yazılı muska şeklinde tabletlerdir. Tabletlerin yanı sıra kötülük ya da tehlikeye karşı kullanılan ve kişi üzerinde taşıyabilsin diye kolye, bilezik ve halhal biçiminde ipe dizilen tılsımlı taşlar vardır.

Tılsımlı yüzük, Özlem-Haluk Perk Koleksiyonu, Elemterefiş Anadolu’da Büyü ve İnanışlar Sergisi.

Mezopotamya tılsımlarının kullanım amaçları insanların ihtiyaçlarına paralel olarak çok çeşitlidir. Örneğin, eski Babil dönemine ait üzerinde cinsel içerikli resimler olan levhalar, cinsel sorunlara karşı kullanılan tılsımlardır. Ruhsal sorunlara karşı ise hastanın boynuna takılan ve içinde tılsım bulunan küçük torbaların dizildiği ipler kullanılmıştır. Ticarette kullanılan silindir mühür de bir tılsım aracı olarak karşımıza çıkar. Bu tür mühürlerin üzerine işlenen büyülü sözler sahibinin uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmesi içindir.

Genellikle mekânların kapı ve girişlerinde gömülü olarak bulunan Lugal-irra ve Meslamta – EA adındaki ikiz tanrıların heykelleri ya da sembolleri de birer tılsımdır. Kapıların koruyucusu olarak bilinen bu tanrı çifti Mezopotamya mitolojisinin yer altı ve ölüm tanrısı Nergal ile ilişkilendirilmişti. Ancak ikiz tanrıların betimlendiği, Yeni Asur dönemine tarihlenen bir kolyenin varlığı, insanların bu tılsımı sadece kapı ya da girişlere gömmediklerini ayrıca üzerlerinde taşıdıklarını da gösteriyor.

Babil'in tılsımları...

Mezopotamya'nın gizemli uygarlıklarından birisi olan Babil'de de üzerinde koruyucu sözlerin yazılı olduğu, insanların boyunlarına ya da mekânlara astıkları birçok tılsım görebiliriz. Bunlardan en ilgi çekici olanı küçük boyutlarda ve el şeklindedir. Aralarında bir sırığın üzerine yerleştirilmiş, farklı parmak sayılarına sahip el figürleri de vardır.

Mezopotamya'da tılsım olarak kullanılan bir diğer nesne de Pazuzu başıdır. Pazuzu, yeraltı dünyası ile ilişkili kötü bir cindir. Doğayı ve insanları yıkıma uğratan şiddetli rüzgârı temsil eder. Yani bir çeşit rüzgâr cinidir. Dağlardan çıkar, öfkelidir ve Mezopotamya topraklarına soğuk, kırağı ve hastalık getirir! Ancak onun diğer cinleri kovan bir yanı da vardır. Ki bunlardan biri henüz anne karnındaki ya da yeni doğmuş bebekleri kaçırıp öldürdüğüne inanılan acımasız Lamaštu'dur. Hamile ve lohusa kadınlar Lamaštu'dan korunmak için Pazuzu başından yapılmış kolyeleri boyunlarında taşır, tılsımlı kolyedeki Pazuzu başının aşağıya yani göbeklerine doğru bakmasına özen gösterirlerdi.

Pazuzu'nun nasıl kurgulandığını MÖ. VIII. yüzyıla ait kraliyet mezarında ortaya çıkarılan bir Pazuzu heykelinden anlıyoruz. Bu heykelin kare biçiminde bir kafatası, iri gözleri, belirgin elmacık kemikleri ve köpek dişleri vardır. Köpeği andıran vücudundan çıkan ve aslanpençesiyle biten insanlarınki gibi kollara sahiptir. Sağ kolu saldırıya hazır biçimde tasvir edilmiştir. Dört tane kanadı, kuşlarınkine benzer ayakları ve bacakların varlığı uçma yeteneğini vurgular. Pazuzu tarafından kovulduğuna inanılan Lamaštu ise tılsımlarda köpek ve domuz ile birlikte tasvir edilirdi. Lamaštu'ya ait bir tılsım, Gaziantep, Zincirli Höyük'te bulundu. Üzerinde Aramice yazılar bulunan bu tılsımın ön yüzünde Lamaštu kabartması görebiliriz. Arka yüzde ise içeriği tam olarak anlaşılamamış bir dizi tanrısal sembol ya da işaretler bulunur.

Lamaštu, British Museum.

Mezopotamya'da kullanılan ve oldukça etkili olduğuna inanılan bir diğer tılsım da göz şeklinde yapılmış nesnelerdir. Kuzey Suriye'nin doğusunda bulunan Tel Brak'ta Göz Tapınağı olarak adlandırılan kazı alanında Geç Uruk Dönemi'ne ait binlerce göz şeklinde tılsım ayrıca onlarca yeşil veya siyah iri gözlü insan figürü ele geçmiştir. Birer sanat eseri de olan ve saymakla bitiremeyeceğimiz bu nesneler her şeyden önce insanın doğa ve evreni anlamaya yönelik uzun tarihsel sürecinin şifreleridir.

Pazuzu, British Museum.

Tılsımlar, amuletler, uğurluklar arkeolojik ya da etnografik bir malzeme olmalarının yanı sıra insanın korkularını bize taşıyan nesneler oldu. Korku ise insanlık tarihinin şafağında insanın doğa ile ilişkisinde devinim yaratan itici güçler-

den birisi olarak hukuktan siyasete, dinden sanata insana ait her alanı besledi. Özellikle herkese yönelen ortak bir tehdit/tehlikeden kaynaklanan kolektif korkular aynı zamanda ritüel, dua, büyü, tılsım gibi kolektif çözümleri de beraberinde getirdi. İnsanın geçmişine doğru iz sürüldüğünde karşılaşılan bir göz idolü ya da Pazuzu başı hangi maddeden yapılırsa yapılsın ya da nasıl tasvir edilirse edilsin insanlığın ezeli korkularını ifade eden göstergeler olarak yaşamımızda yerini alıyor.

Göz idolü, British Museum.

Soldan sağa: 1. Pençe-i Âl-i Abâ, Falnâme-Topkapı Sarayı, Elemterefiş Anadolu'da Büyü ve İnanışlar Sergisi. 2. Romalılarda Kötü olanı uzaklaştıran el tılsımı. Elemterefiş Anadolu'da Büyü ve İnanışlar Sergisi. 3. Bronz el mührü, Ferit Edgü Koleksiyonu, Elemterefiş Anadolu'da Büyü ve İnanışlar Sergisi.

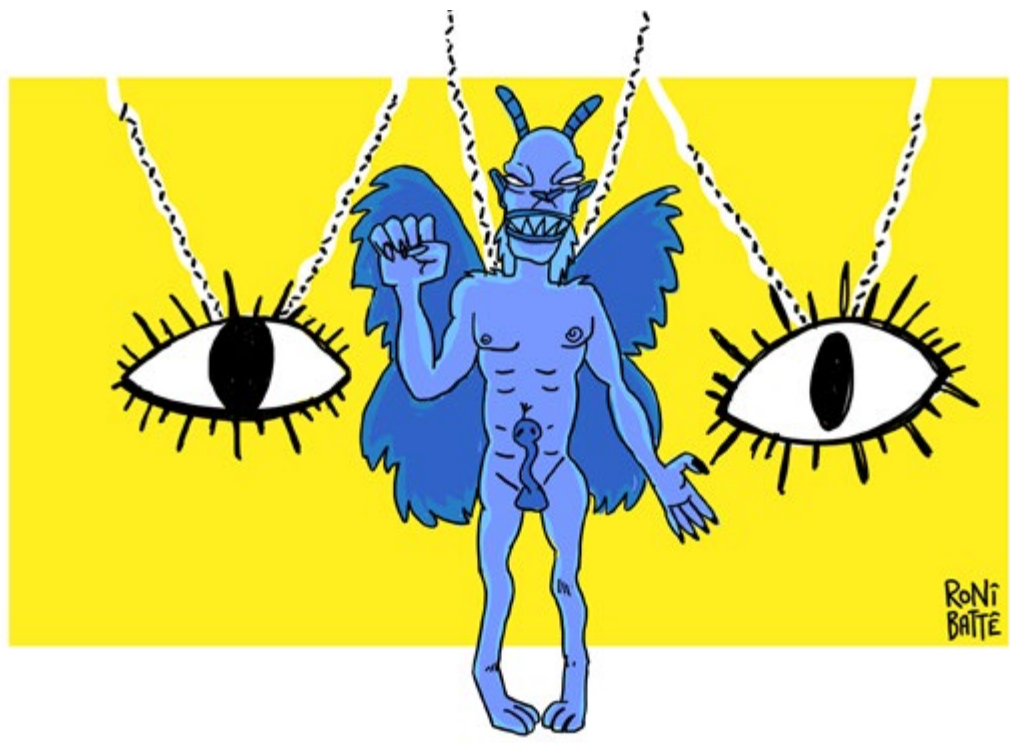

Zar kehanetleri

Fal ve kehanet sonsuza kadar yaşamaya devam edecek. Kahve telvesinde beliren şekillerden geleceği anlamaya çalışacak, hiçbir şey yapmasak, şarkılardan fal tutacağız. Çünkü insanız ve insan, hem gelecek denen şeyin var olduğu bilgisine sahip olmakla hem de onu nasıl kontrol edebileceğini bilememekle lanetlenmiş bir varlık.

Doç. Dr. Pınar Özlem Aytaçlar
Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü

Aşık kemiğiyle oynayan satirler. Atina M.Ö. 5. yüzyıla ait kırmızı figürlü pelike.

Antik Çağ'ın Yunan dünyasında, her dönemde, tanrısal kehanetin yadsınamaz bir önemi olmuştur. Kahin tanrı Apollon'un tapınakları, sadece geleceğini öğrenmek isteyen insanların değil, bir savaşa girmek ya da yeni bir koloni kurmak gibi önemli adımları tanrının görüşünü almadan atmak istemeyen Yunan kent devletlerinin de ilk başvurdukları yerlerdir. Bu kehanet merkezlerinin içinde en önemlisi ve en çok bilineni şüphesiz Delphi'dekidir. Burada Pythia adı verilen rahibe vardır. Tanrı ve insan arasındaki bu aracı, tanrısal ruhun içine girdiği bu beden, bir vecd haline girer ve Apollon'un kehanetini insanlara iletir. Geleceği öğrenmek için gelen ziyaretçiler, tapınağa girerken kutsal suda yıkanarak arınmışlardır. Huşû içinde, Pythia'nın ağzından çıkan manzum dizelere kulak verir ve tanrının, vatanlarının kaderini belirleyen kehanetiyle birlikte ülkelerine geri dönerler.

Tanrının, bir insanın bedenine girerek kehanetlerde bulunması, Anadolu'daki Apollon kehanet merkezlerinde de uygulanan yöntemdir. Klaros'taki ve Didyma'daki tapınaklarda tanrının elçisi olan rahiplerin kehanetleri ilettiğini biliyoruz. Ancak, buradaki tapınaklarda, geleceği görmek için kullanılan başka yöntemler de vardı. Bu yöntemler, Anadolu'nun kadim inançlarından kaynağını alan, binlerce yıldır bu topraklarda yaşamaya devam ettiği için, Anadolu-Yunan tapınaklarındaki uygulamalara da sirayet etmiş ritüellerdi. Bu ritüellerin en başta geleni ise zar atarak kehanette bulunmaktı. M.Ö. 14. ve 13. yüzyıllara ait yazılı kaynaklardan bildiğimiz üzere, Hitit ve Luvi kültürlerinde, kura çekerek ya da zar atarak kehanette bulunuluyordu. Zar olarak koyun, keçi ya da domuzun aşık kemiği kullanılırdı. Astragalos adı verilen bu zarlar, Anadolu'da Kalkolitik Çağ'dan itibaren görülürler. Bronz Çağı'nda da, Aphrodisias ve Beycesultan gibi merkezlerde karşımıza çıkarlar. Elbette astragalosların tümü dinsel amaçla kullanılmamaktaydı. Hatta en yaygın kulla-

nımının çocuk oyunlarında olduğunu biliyoruz. Muska ya da nazarlık olarak da işlev gören bu kemik zarların en önemli fonksiyonları ise geleceği görmek için kullanıldıklarında ortaya çıkıyordu.

Luvi inanışlarından Roma çağına

Anadolu'da astragalosların kehanet için kullanımına ilişkin kanıtların başında sikkeler gelir. Üzerlerinde aşık kemiğinin tasvirini taşıyan sikkelerin çoğu, Luvi kültürünün izlerini taşıyan Kilikya, Pisidya ve Likya kentlerine aittirler.

Pisidia/Selge'den M.Ö. 350-300 yıllarına ait sikke. Ön yüzde Gorgon, arka yüzde sağa bakan miğferli Athena ve astragalos.

Bir kısmı da kahin Apollon'un kültüne sahip olduğunu bildiğimiz Klaros, Efes, Kalkedon gibi merkezlerde bulunmuşlardır. Sikkelerin çoğu M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenir. Yine 4. yüzyılda, Klaros'daki Apollon tapınağının basamak bloklarını bağlayan bronz kenetler, astragalos formunda yapılmıştır. Apollon Manteios kültünün varlığını bildiğimiz Efes'de de arkaik dönem tabakalarında bol miktarda astragalos ele geçmiştir.

Ancak M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren, kehanet için kullanılan astragaloslara ait kanıtlar birden kesilir. Ta ki M.S. 2. yüzyılda, bu kez yazıtlarda karşımıza çıkana kadar... Zar kehanetlerinin kaydedildiği bu fal yazıtlarının tümü Anadolu'nun

güney-batısından, yani gene Luvi kültürünün baskın olduğu bölgedendir. Yazıtların ele geçtiği bölgenin merkezi Pamphylia ovasıdır. Hinterlandında ise Pisidya, doğu Likya, güney Firigya ve ovalık Kilikya'nın batısının şehirleri vardır. Metinlerin tümü M.S. 2. yüzyıla tarihlenir. Büyük ve etkileyici yazıtlardır. Genellikle 1,5 ilâ 2 metre boylarında, 50-60 santimetre genişliğinde, yerel taştan monolitik bir sütunun dört yüzü üzerine yazılırlar. Bu yazıtlar sayesinde sadece zar kehanetlerini değil, aynı zamanda astragalosların zar olarak nasıl kullanıldığını da öğrenmiş oluyoruz. Astragaloslar yani aşık kemiklerinin iki tarafı yuvarlak olduğundan, atıldığı zaman bu yüzlerde durma imkanı yoktu. Ancak ikisi dar ve diğer ikisi daha geniş olan dört düz yüzeyde durabilirdi. Bu 4 yüz, iki karşıt kenarın sayı değerleri toplamı 7 olacak şekilde, 1, 3, 4 ve 6 sayılarını karşılıyorlardı. Bu dört yüze Pranes, Hyptios, Koos ve Khios isimleri verilmişti ve her birinin sayısal değeri farklıydı. Pranes geniş dışbükey yüzeydi ve 4 rakamına karşılık geliyordu. Hyptios geniş içbükey yüzey olarak 3, koos, dar düz kenar olarak 6 ve khios dar içbükey yüzey olarak 1 sayısına karşılık gelmekteydi.

Pisidia'dan fal yazıtı. M.S. 2. yüzyıl. Isparta Müzesi.

Yazıtlarda 56 adet kehanet metni bulunuyordu. Çünkü 5 astragalosun olası kombinasyon sayısı buydu. İlk seri 5 astragalosun aynı anda atılmasıyla başlardı. Seriler, en düşük değer olan 5 ile başlıyor, 5 zarın 6 kez üst üste atılmasıyla 30'a kadar ulaşıyordu. İlk seferde 5 zar aynı anda atılarak sayı değerleri toplanmaktaydı. En son 5 zar 6 kez atılarak bu işlem yapılıyordu. Farklı kombinasyonlar aynı sonucu verebiliyordu. Mesela 14 sayısı için 1+3+3+3+4, 1+1+3+3+6 ve 1+1+4+4+4 kombinasyonları gelebiliyordu. 5 astragalos atıl-

dıktan sonra çıkan sayılar toplanıyor ve hangi anlama geldiğini öğrenmek için yazıta bakılıyordu. Eğer farklı kombinasyonlar aynı sonucu verdiyse bu sonuç esas alınıyordu.

Ticaret için kehanet

Her bir kehanet bir tanrının ya da tanrısal varlığın adıyla başlardı. İlgili tanrı, sorulan soruya karşılık olarak kehanetini bildirirdi. Kehanetlerin çoğu olumlu ve cesaret verici idi:

"(Athena) Eğer dört tane bir ve bir tane üç gelirse tanrı şöyle der: Düşmanlık ve kinden uzak durursan ödülünü alacaksın. Dileğine ulaşacaksın ve mavi gözlü Athena seni koruyacak. Aklındaki iş dilediğin gibi gerçekleşecek."

"(Zeus) Eğer iki üç ve üç tane bir gelirse: Gezginin sağ elinin olduğu tarafta yüksekten uçan bir kartal iyiye alâmet olacak. En yüce Zeus'un yardımıyla, amacına ulaşacaksın. Korkma!"

"(Nike) Eğer üç tane üç ve iki tane bir gelirse: Kazanacaksın! Dilediğini alacaksın ve her şeyi elde edeceksin. Daimon seni onurlandıracak ve düşmanlarını yeneceksin. Yapmakta olduğun plan, gönlüne göre olacak."

"(Afrodit) Eğer üç tane bir, bir altı ve bir dört gelirse: Dilediğin yere yelken aç. Keyifle döneceksin. Aklında kurduklarını bulacak ve her şeyin üstesinden geleceksin. Ama Aphrodite ve Maia'nın oğluna (Hermes) dua etmelisin."

"(Hermes) Bir tane bir, bir altı, iki üç ve bir dört gelirse: Bana sorduğun şeyler içinde acı verecek hiçbir şey görmüyorum. Küçük düşünme, cesaretle ilerle. Dilediğin her şeyi bulacaksın. Dileğin yerine gelecek ve senin için mükemmel bir fırsat var."

“(Tanrıların annesi) Dört tane altı ve bir tane bir gelirse şunu söyler: Nasıl ki kurtlar koyunlara, güçlü aslanlar ise geniş toynaklı öküzlere boyun eğdirirse, sen de tüm bunların üstesinden geleceksin. Zeus’un oğlu Hermes’in yardımıyla, sorduğun her şey senin olacak.”

“(Tykhe) Eğer bütün üç’ler birlikte gelirse: Çocuk doğuran kadının iki göğsü de kurumuştu ama tekrar sağlık kazandı ve bol bol süte sahip oldu. Sen de bana sorduğun şeyin meyvelerini toplayacaksın. “

Bazı kehanetlerin de olumsuz olduğu ve kişiyi uyarırcasına ilan edildiği görülür:

“(Poseidon) Hepsi dört ama sonuncusu altı ise şunu söyler: Denize tohum atmak ve yazı yazmak boşuna emek, yararsız iştir. Ölümlü olarak, sana zarar verebilecek bir tanrıyı zorlama.”

“(Mevsimler) Tanrı planına engel oluyor. Bu yüzden bekle. Düşmanlığa, yarışa ve mahkemeye girmek felaketle sonuçlanacak.”

“(Poseidon) Bir tane bir, üç tane üç ve bir tane dört gelirse: Tanrı bildirir: Direnerek kendine zarar veriyorsun, dalgalarla savaşıyor, denizin içinde bir balık arıyorsun. Bu işi yapmakta acele etme. Tanrıları yanlış zamanda zorlamak sana yardım etmeyecek.”

“(İyi zaman) Bir altı ve dört üç gelirse kehanet şöyle der: Acele etme, daimon sana karşı. Bekle ve kör yavru doğuran köpek gibi davranma. Tavsiyeyi sakince kabul edersen işler senin için mutluluk verici hale gelecek.”

“(Moiralar) Eğer bütün dört’ler aynı şekilde gelirse: Güneş battı ve korkunç gece geldi, herşey karanlığa büründü. Bana sorduğun konuyu duraklat; ne almak ne de satmak iyi olacak.”

Kehanetler içinde sağlıkla ilişkili olanlar da azımsanmayacak sayıdaydı:

“(Nike) Eğer iki dört ve üç tane bir gelirse: Tüm işlerini yap, çünkü sonu iyi olacak. Yatağında hasta yatanı tanrılar kurtaracak. Tanrılar ayrıca başka bir ülkede olanın eve döneceğini söylüyorlar.”

“(Asklepios) Eğer bir dört, iki tane bir ve iki üç gelirse: İşinle ilgili bir fırtına gelmek üzere, ama sonu iyi olacak. Tanrı ayrıca, hastalıktan çeken birini bundan kurtaracağını söylüyor. Ve tanrılar yurt dışında olan birinin sağ salim dönmesini sağlayacaklar.”

Kehanetlerin içinde çok büyük bir kısmı, ticaret yapmak için yola çıkacak kişilerin sorularına cevap vermekteydi:

“(Hephaistos) Üç altı ve iki tane bir gelirse şunu söyleyecek: İş yapmak mümkün değil, boşuna kendini yorma! Her taşı kaldırma ki altından bir akrep çıkmasın. Titizlenmek sana şans getirmeyecek, bütün talihsizliklere hazır ol!”

“(Talih) Bir tane bir, üç tane altı ve bir üç gelirse: Elini kurdun ağzına sokma ki sana zarar gelmesin. Sorduğun konu zor ve hassas. Ama sakin kal. Seyahat ve iş alış-verişlerinden uzak dur.”

“(Kronos) Bir dört ve dört tane üç gelirse: Yolunda akrepler duruyor. Niyet ettiğin iş için acele etme, bekle! İstediğin şey daha sonra gerçekleşecek. Ne almak ne de satmak iyi olacak.”

“(Zeus ve Athena) Eğer bir tane bir ve dört tane üç gelirse: Her işe uygunsun her işe girişebilirsin. Tanrılar hasta olanı koruyacak ve her şey iyi olacak.”

“(Tykhe) Üç tane bir, bir altı ve bir üç gelirse: Henüz gitmekte acele etme. Bekle! Gitmek mümkün görünmüyor. Eğer düşünmeden acele edersen, kendine büyük zarar vereceksin. Ama eğer masumca beklersen zaman her şeyi halledecek.”

“(Zeus’un kartalı) Eğer iki üç ve üç tane bir gelirse: Gezginin sağ elinin olduğu tarafta yüksekten uçan bir kartal iyiye alâmet olacak. En yüce Zeus’un yardımıyla, amacına ulaşacaksın. Korkma!”

Söylediğimiz gibi, fal yazıtları, ortalama boyda bir erkeğin zorlanmadan okuyabileceği büyüklükte tasarlanmışlardı ve bu nedenle büyük monolitik sütunlar üzerine yazılmaktaydılar. Boyutları nedeniyle, geç dönemlerde başka amaçlarla tekrar kullanılmak için cazip bulunmuşlardı. Bu yüzden fal yazıtlarının çoğu, ait oldukları dönemdeki yerlerinde değil, tekrar kullanıldıkları alanlarda ele geçmişlerdir. Orijinal yerinde bulunan az sayıda yazıt ise bize, bunların kutsal alan ya da tapınaklardan ziyade, agora gibi kamusal alanlara dikildiğini gösterir. Tıpkı Termessos’daki fal yazıtının, şehrin giriş kapısının yanında yer alması gibi... İşle ve ticaretle ilgili kehanetlerin bolluğu da bu fallara başvuranların arasında önemli bir kısmının seyahat halinde olan ve agorayı kullanan tüccarlar olduğuna işaret eder.

Termessos şehir kapısının solunda duran fal yazıtı.

Roma imparatorluk çağında, Anadolu'nun güney-batısında yaşayan insanlar fal ve kehanete ilişkin inançlarını binlerce yıllık geleneklerle uygulamaya devam ediyorlardı. Muhtemelen bizim yazıtlarla kanıtlayamadığımız dönemlerde de bu inanç yaşıyordu. Astragalosların fal için kullanımı bir süre sonra sona erdi ama aşık kemikleri çocuklar tarafından oynanan oyunların baş aktörü olmaya devam etti. Günümüzde de, şehirlerde olmasa da, kırsalda hâlâ oyunlarda kullanılıyorlar. Fal ve kehanet ise sonsuza kadar yaşamaya devam edecek. Kahve telvesinde beliren şekillerden geleceği anlamaya çalışacak, hiçbir şey yapmasak, şarkılardan fal tutacağız. Çünkü insanız ve insan, hem gelecek denen şeyin var olduğu bilgisine sahip olmakla hem de onu nasıl kontrol edebileceğini bilememekle lanetlenmiş bir varlık.

Anadolu'da aşık oyunu.

Osmanlı dönemi
fal geleneği ve falnameler

Cetvellerde her bir harfin kendi içinde yorumları vardır. Örneğin Elif harfi daima iyiye işarettir. Zelzele kelimesindeki ‘zel’ harfi ise şeytanla bağlantılı, sakınılması gereken bir iştir. Falda ‘re’ harfi çıktıysa sultanların yanında bile sözünüz geçecek demektir!

Habibe Çalışkan
Sanat Tarihçisi / Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası Bilim Kültür ve Sanat Merkezi

Kazvini, Acaibü’l Mahlukat, 1199–1298, Bibliothèque de Bordeaux, Gezegen ve Burç Haritası.

Tarih boyunca insanlar geleceği öğrenme arzusuyla, bilinmeyenden yani ‘gayb’dan haber almak için belirli işaretleri iyiye veya kötüye yorumlayan fal yöntemleri ürettiler. Fal yöntemlerinin bilinen en eski kanıtları Mezopotamya’da karşımıza çıkar. Eski Ahit’te Yakup ve Yusuf peygamberlerin firavunun rüyalarını yorumlaması ve gelecekten haber vermeleri ise fal kavramının siyasetle iç içe geçtiğine örnektir.

Kaşgarlı Mahmud, fal kelimesini ilk Türk kaynaklarından biri olan Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ‘falcılık, kahinlik bir kimsenin gönlündeki yeri bilmek’ olarak açıklar. Dolayısıyla İslamiyet öncesinde fal önemli bir yer tutmaktadır. Bu süreçte kuşların uçuşu, ateşin yanarken çıkardığı sesler, insanların uzuv hareketleri, hayvanların sesleri, çeşitli bakliyatlarla bakılan fallar, su, kum, çiçek falı, gibi birçok fal çeşidi ortaya çıkar ve durum gözlemlerine göre olumlu veya olumsuz çıkarımlar yapılır.

Geçmişten günümüze kadar uzanan fal geleneği İslamiyet’in kabulü ile birlikte de devam eder. Ancak fal bakmak İslam inancında haram sayılmasına rağmen zorda kalınan durumlarda sadece ‘tefe’ül’ (hayra yorma) çabası olarak sürer.

Ayet ve hadisleri incelediğimizde Hz. Muhammed’in kahinleri ve kehanetleri hoş karşılamadığını söyleyebiliriz. Cahiliye döneminde hayvanların çıkardığı seslerden, doğanın ve insanın hallerinden anlam çıkarıp gelecek yorumu yapılmasını yasakladığı bilinmektedir. Hatta fal ve benzeri uygulamalara yönelen kişilerin ibadetlerinin belirli bir süre kabul edilmeyeceği ayet ve hadislerle belirtilmiştir. Çünkü İslam’da ‘gayb’ın yalnızca Tanrı tarafından bilineceği inancı vardır.

Bir Kur’an falnamesinde yer alan ayetler ve bunların delâlet ettiği neticeleri ‘evet hayır’ şeklinde belirten bir cetvel.
Süleymaniye Kütüphanesi.

Türklerin İslamiyet'i kabulü ile beraber terk edilen yöntemler olduğu kadar 'tefe'ül' hayra yorma usulü ile birçok fal çeşidine bakılmaya devam edilir. Örneğin suya, aynaya, resme, gökyüzüne, köz ve tütsüye bakarak doğayı, insanı yorumlama geleneği su, resim, kahve, yıldız fallarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'lerin arka sayfalarındaki fal cetvelleri

Nasıl fal bakılacağının anlatıldığı resimli ya da resimsiz Arapça, Farsça ya da Türkçe kitaplara 'falname' adı verilir. Falnameler kendi içlerinde çeşitli gruplara ayrılır. En çok kullanılan türler arasında 'Kur'an falnameleri' karşımıza çıkar. Kur'an falnameleri, Kur'an harflerinin ve Kur'an ayetlerinin yorumlanması ile bakılan falnamelerdir. Farsça düzenlenmiş metinler cetvellere yerleştirilerek yorumlanır ve bu cetveller Kur'an-ı Kerim'in arka sayfalarında bulunur. Bir diğer tür ise kura falnameleridir; bu falnamelerde rakam ve harflerin bulunduğu cetveller yer alır. Cetveller üzerine atılan zarla, harfin geldiği rakamın fal yorumuna gidilir. Atılan zar, gelen harfin veya rakamın delalet ettiği yıldızlara, hayvanlara, bitkilere ve onların sevk ettiği peygamberlere gönderilerek 'gayb'dan haber verir.

Fal bakacak kişi, önce abdest alıp ardından üç kere İhlas Suresi'ni okuyarak kurallara uygun bir şekilde Kur'an-ı Kerim'den rastgele bir yaprak açar. Açtığı sayfada çıkan harfleri, elindeki Kur'an'ın sonuna eklenmiş olan Farsça falname cetvellerini kullanarak yorumlar. Cetvellerde her bir harfin kendi içinde yorumları vardır. Örneğin Elif harfi daima iyiye işarettir. Zelzele kelimesindeki 'zel' harfi ise şeytanla bağlantılı, sakınılması gereken bir iştir. Falda 're' harfi çıktıysa sultanların yanında bile sözünüz geçecek demektir!

Molla Hüsrev'in Fatih Sultan Mehmet'e baktığı fal

Falname örnekleri dışında bir diğer fal türü ise 'tefe'ül' amacıyla yapılan fal tutma yöntemidir. Bu yöntemde de yine Kur'an'dan herhangi bir sayfa açılır, göze çarpan ilk ayetin manası çıkarılarak geleceğe yönelik tefe'ül yapılır. Örneğin, Molla Hüsrev, II. Mehmed'e Kur'an'dan 'tefe'ül' açarak yakın zamanda padişah olacağı müjdesini vermiştir.

Osmanlı döneminde, Fatih Sultan Mehmet adına biri Farsça 'Cam-ı Suhan-gu' diğeri Türkçe 'Falname' adında iki fal kitabı yazıldığını biliyoruz. 'Raznâme' adlı eser ise Osmanlı döneminde fal tutmayla ilgili, Şair Kefeli Hüseyin tarafından önce III. Murad'a sonra III. Mehmed'e sunulan bir eserdir. Bu eserler birçok önemli kişi ve bu kişilerin başlarından geçen olayları aktarması açısından önemlidir.

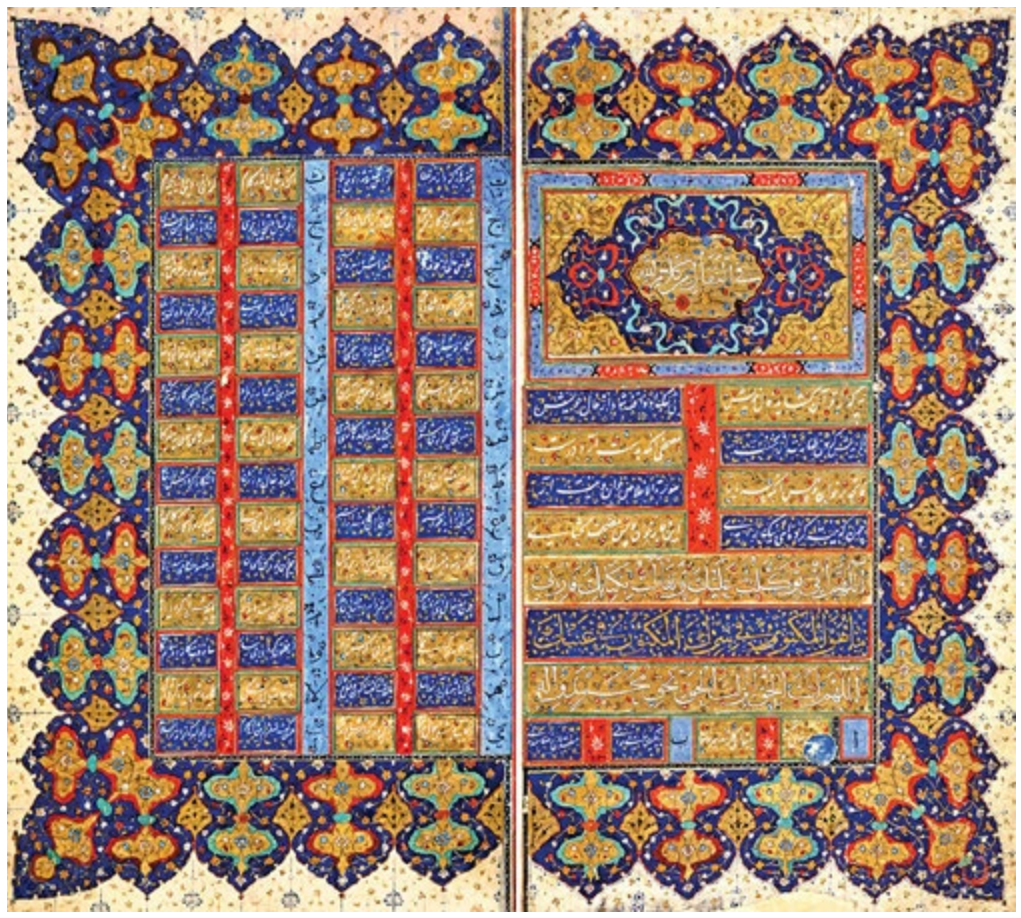

Şeyh Hamdullah'ın II. Bayezid için yazdığı Kur'an nüshasının sonunda yer alan 'Fi't-tefe'ül min kelâmillâh' başlıklı Farsça Kur'an falı. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi.

Evliya Çelebi döneminin esnaf falcıları

Fal, Osmanlı toplumunun gündelik yaşamında, devlet politikalarında önem kazanmıştı ve hemen her işe çözüm üretmek için fal yöntemleri ve fal kitaplarına başvurulurdu. Falın Osmanlı zamanında esnaf örgütüne dönüşmüş olması Evliya Çelebi tarafından şöyle aktarılır: "Çarşılarda 'Resimlerden fal bakanlar' 'Falcıyan-ı Musavvirân' denilen esnaf grubu bulunmaktadır. Bunlardan Hoca Mehmet Çelebi isimli zât Mahmut Paşa Çarşısı'nda çalışır. Hoca Mehmet Çelebi peygamberlerin, padişahların, pehlivanların, sayısız kaleler önündeki çarpışmalarını, deniz savaşlarını, deri ve kâğıt üzerine yapılmış resimlerini asar, ciltlenmiş bu resimleri kullanarak falına baktırmak isteyenlere

bir akçe vermesini söyler; çekilen resmi açar ve iki dize ile falın sonucunu bildirir.”

Evliya Çelebi, Ferhat resmi için söylenen iki dizeyi ise şöyle aktarır, “Bu fal ıssına (sahibine) geldi işte Ferhat/ Çalışmakla olursun sen dilşad.”

Bu dizelerden, halkın ilgisini çeken falların esnaf gruplarına iş kapısı açtığı ve sosyal hayatta insanları bir araya toplayan bir unsur olduğunu anlıyoruz. Buradan anlaşıldığı üzere seçilen resim, hikayesi ile bağlantılı olarak kişinin falıdır.

İslami bilimler arasında, ayrı bir uzmanlık gerektirmeyen tek fal, kitap fallarıdır. İslam bilginleri ve bu alanda yetişmiş kişiler, Arapça, Farsça, Türkçe düzyazı, şiir, resimli, hurşidnâme özelliği taşıyan falnameler ortaya çıkardılar. Bu eserler zaman içerisinde padişah ve devlet adamlarına, ileri gelen kişilere takdim edilen nüshalar olarak hattatların ve müzehheplerin elinden çıktı; bazı nüshalara ise nakkaşlar tarafından resimler ilave edildi.

Mevlana’nın Mesnevi’sinden fal bakmak

Kitap sayfalarından fal bakmanın çok uzun süre devam ettiğinin kanıtlarından birisini Topkapı Sarayı Müzesi’nde görebiliriz. Gelibolulu Mustafa Ali’nin Nusretnâme adlı eserinin 1584 tarihli nüshasında, Serdar Lala Paşa’nın Mevlana Celâleddin Rûmi’nin mesnevisinden bir sayfa açarak fal tutmasını gösteren bir resim de mevcut. Lala Mustafa Paşa, doğu seferine giderken Konya Mevlana Türbesi’ne uğramış ve Mesnevi’den rastgele bir yaprak açarak seferin nasıl geçeceğini ‘tefe’ül’ etmiştir. Mesnevi’den açılan sayfanın hayırla yorumlandığı bilinmektedir.

Gelibolulu Mustafa Ali’nin Nusretname’sinde Lala Mustafa Paşa’nın Mesnevi’den yaprak açarak seferin nasıl geçeceğini ‘tefe’ül’ etmesi. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi.

Falnamelerdeki resimler

Osmanlı'da resimli fal kitapları ise oldukça azdır. En erken örnekleri 17. yüzyıla uzanan falnameler ya tercüme ya da derlemedir. En erken tarihlisi III. Murat döneminden, Arapça bir astroloji ve fal kitabının çevirisidir. Müderris ve şair Suûdî, bu çevirinin iki nüshasını III. Murat'ın emriyle sultanın iki kızı için hazırlar.

Osmanlı resim sanatında resimli fal kitapları örnekleri arasında incelenen bir diğer eser, Vezir Kalender Paşa'nın Sultan I. Ahmed'e sunduğu falnamesidir. 1614-1616 arasında vezirlik yapan Kalender Paşa, bu türden resimleri muhtemelen bu dönemde derlemiş, resimlerin karşısına Türkçe fal metinleri koyup Falname albümü yaparak Sultan I. Ahmed'e hediye etmiştir. Falnamesine bir de önsöz ekleyen Kalender Paşa, resimlerin fala bakma amacıyla yorumlanmasının neden ve yararlarını, falnamenin kullanılmasında izlenmesi gereken yöntemi açıklamıştır.

Ayrıca resimli falnamelerde, Hz. Muhammed, diğer peygamberler ve yakın çevresi, Şii imamların mucizeleri, astronomi, gezegen ve burçların yorumları, doğaüstü semboller, ahiret hayatına ilişkin cennet, cehennem, kıyamet konuları, melek tasvirleri, mehdi, Dabbetü'l Arz, Deccal, edebi nitelikli öykülerden kahramanlar ve hayvanların betimlendiğini görüyoruz.

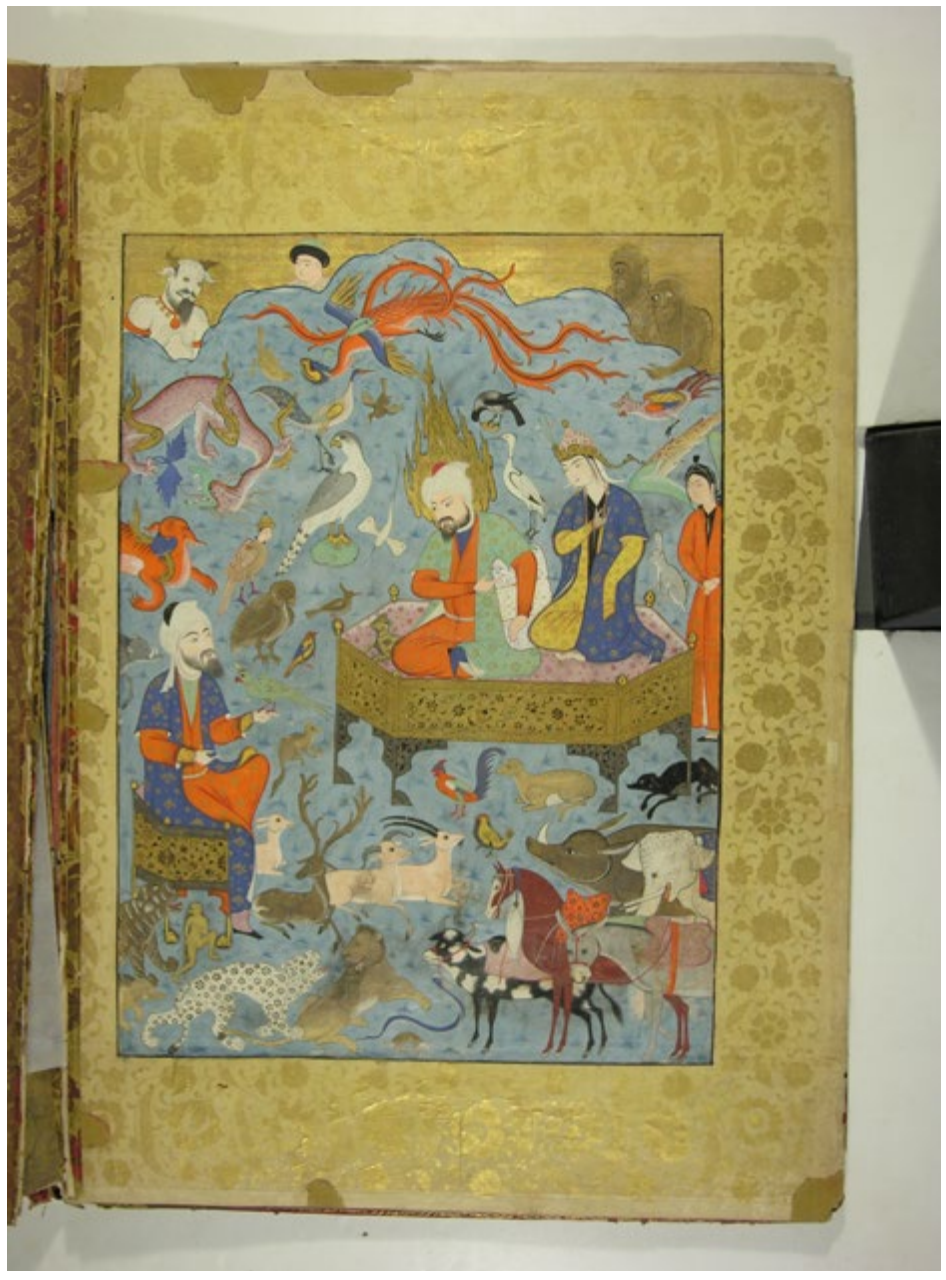

Falname nüshası, Süleyman ve Belkıs. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi.

En eski örneği İran'dan

Resimli falnamelerin en erken örneği, 1575-1600 yıllarına tarihlenen, günümüzde ise Dresden Sachsische Landesbibliothek'te bulunduğundan Dresden falnamesi olarak bilinen eserdir. Bu örnek aslında Safevi Şahı Tahmasb için hazırlanmış ve günümüze 30 resimli sayfası ulaşmıştır. I. Ahmed dönemine tarihlendirilen bu falnamenin diğer iki nüshası ise Topkapı Sarayı'nda bulunur.

Falname, 1550'ler, Safevi dönemi, İran, Kazvin, Şah Tahmasb dönemi. Falda çıkan Yedi Uyurlar sabretmeye delalet eder.

Falname nüshası, Dabbe tasviri. Almanya Dresden nüshası.

Bu resimlerin metinle bağlantılı olarak karşılaştırmalı ikonografik çözümlemeleri yapılırdı. Örneğin falınızda Süleyman Peygamber ve Belkıs geldiyse yorum şöyledir: Sefer eylemek, alım satım, kul, cariye, binek edinmek, yeni eve çıkmak, çocuğun sütten kesilip okula yollanması için uğurlu bir işarettir. Eğer falda Mars gezegeni çıktıysa bu fal perişanlığa, gam ve sıkıntıya işarettir. Falda çıkan Yedi Uyurlar konu ile bağlantılı olarak sabretmeye delalet eder. Dabbe figürü ise zor günlerin habercisidir.

İnsanlık tarihi boyunca merak edilen en önemli konuların başında gelecekte insanların neler yaşayacağı oldu. ‘Gayb’ı merak etmek çeşitli yöntemlerle fal bakılmasına yol açtı. Gök hareketlerinden, hayvanların iç organlarının durumlarına, kutsal kitaplardan, resimli nüshaların şekillerinin yorumlanmasına kadar farklı yöntemlerin denendiği fal usulleri ise günümüzde popüler kültürün getirileri ile devam ediyor. Artık akıllı telefonlara, tablet ve bilgisayarlara yüklenen fal programları ile günlük tarot, kahve, yıldızname gibi fal çeşitlerine bakılabiliyor. Kafelerin, butik kitabevlerinin çekiciliğini artırmak için kahve fincanları fal bakan kişilerle destekleniyor. Geleneksel alışverişin devam ettiği çarşılar, pazarlar, seyahat rotalarındaki köşe başlarında kum, el, bakla, tavşandan niyet çekme gibi fal bakma çeşitleri günümüzde hâlâ insanları cezbediyor.

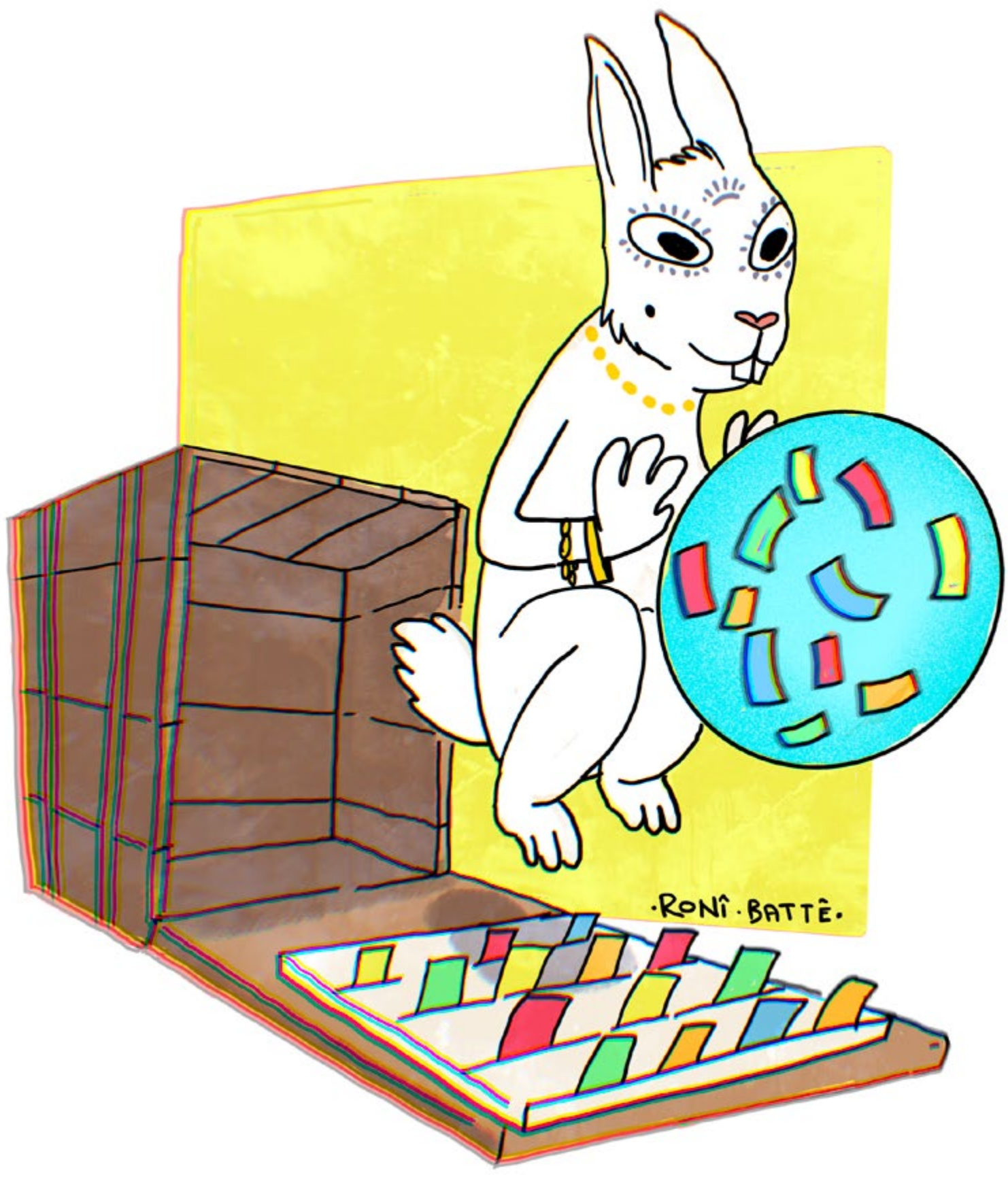

Bilgi ve inancın kısa tarihi: Fala inanmayın ama falsız kalmayın!...

Fal, büyü, tılsım ile çıkılan yolda varılan noktanın bilgi ve inançla ilgili olması da bu bağlamda şaşırtıcı olmamalıdır. Zira en erken çağlardan itibaren bu uygulamaların hepsi inanç ya da daha doğru söylenişiyle iman ile ilgilidir ve o dönem insanının sınırlı bilgisinin yetmediği anlarda kullanılacak bir sığınaktır.

Doç. Dr. Ahmet Uhri
Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü

Konu fal, büyü, tılsım vs. olunca aklıma ilk gelen başlık bu oldu. Çoğu zaman bir deyim olarak kullanılsa da en güzel kullanımlarından biri Özdemir Erdoğan'ın şarkısındadır. "Fala inanmayın ama falsız kalmayın/Gününüzü yaşayın yarını unutmayın/İşin sırrı dengede/Bazen bozulursa da/Sağlık olsun/Siz bozulmayın..." Anımsadığım kadarıyla böyle bir şarkıydı. Evet, inanmayın ama onsuz da kalmayın. İnsanın açmazlarından biri bu, hani çocukların bir yaştan sonra Noel Baba'nın varlığına inanmamaları ama yine de gele-

cek armağanı beklemeleri gibi. Yunan Mitolojisi üzerine çalışan Paul Veyne yanlış anımsamıyorsam bu benzetmeyi Yunan Mitolojisi üzerine yazdığı Yunanlılar Mitlerine İnanmışlar mıydı? Adındaki kitabında kullanmıştı, Eski Yunan'da mitolojiyi ve dini açıklarken. Bir diğer deyişle inanmıyorlar ama sanki inanıyorlar. Aynen bir çocuğun Noel Baba'nın varlığına inandığı gibi.

Yazının bu kısmına kadar gelen okuyucular halen bir gastronomi tarihi yazısı bekliyorlarsa bu kez hayal kırıklığına uğrayacaklar. Zira bitkilerin, hayvanların ya da insan için gıda maddesi olabilecek hemen her şeyin tarihini yazmak üzere Arkeo-Duvar'da başlayan yazı maceramın bu evresinde kendimi kısıtlamayıp ve editörümün hoşgörüsüne sığınarak konu dışına çıkıp bilgi ve inanç üzerine yazmak istedim.

Bu kısa açıklamadan sonra konuya dönecek olursak bilginin, konu bağlamında ve daha dar anlamda fal, büyü ve tılsımla olan ilişkisi esas olarak inançla olan ilişkidir. Zaten işin esası da bu inanma ve inanmama olgusunda başlıyor ve orada bitiyor. İnanmak ve inanmamak aslında düşünsel olarak bilgi ve inanç ikiliği üzerine kurulu gibi gözükmekte ve bu nedenle bu yazıda eski çağlardaki fal, büyü, tılsım gibi uygulamaları anlatmak yerine onları ortaya çıkaran ortamı yani bilgi ve inancı sorgulayacağım.

İnancın tanımı

İki kavram, bilgi ve inanç; esasında birbiriyle uzlaşmaz. Uzlaştığındaysa ne bilgi bilgidir ne de inanç inançtır artık. Bu iddialı söylemin tarihsel olarak açılımını yapmadan önce bilgi ve inanç kavramlarını açıklamak yerinde olacaktır. Baştan belirtmekte yarar var, buradaki açıklamalar sistematik bilgi ve sistematik inanç için geçerlidir.

Önce bilgiden başlayalım. İnsanlığın toplumsal emeğiyle ortaya çıkardığı ve nesnel dünyanın yasalı ilişkilerinin düşünceyle yeniden üretimi bilginin en basit, gerçek ve algılanabilir tanımıdır. Elbette değişik felsefi akımlarda bilgi değişik şekillerde tanımlanabilir ancak bu tanımlar kendi içlerinde tutarlı olmakla birlikte bilgiyi tek yanlı olarak tanımlar. Hatta mantık, felsefe, psikoloji, antropoloji gibi değişik sosyal bilim dalları açısından daha da değişik tanımlar yapılabilir. Bu çalışmada tarihsel bir süreç içinde yaklaşık üç milyon yıllık insan evrimi çerçevesinde bilgiyi nesnel dünyayla ilgili ve fizik yasalar çerçevesinde tanımlanabilmiş olguların insan aklıyla algılanması ve bir diğer insan tekine aktarılması olarak tanımlayacağım. Bir diğer deyişle seküler

hayatın içinde kalarak yapılan bir tanımla konuyu sınırlandıracağım. Ayrıca bilginin öğrenilmesi, aktarılması, her aktarımı ve alımlanmasında tekrar ve tekrar üretildiği gerçeğini göz önünde bulundurmak gerekliliğine de vurgu yapacağım. Bu çerçeve içinde kalmak kaydıyla inancın tanımını da yaparak her iki kavramı karşılaştırmak istiyorum.

Hemen en başta söylemek gerekir ki bu yazı içinde inançla kast edilen esas olarak iman sözcüğüyle açıklanabilecek olgudur. Kısacası inanç bu çalışma içinde sekülarizmle hiç ilgisi olmayan, tamamen dinsel çerçeve içinde tanımlanacaktır ki fal, büyü, tılsım gibi şeyler de esas olarak imanın bir parçasıdır. Bir diğer deyişle ve en yalın tanımıyla, insan usuna ne kadar aykırı olursa olsun tartışılamaz dogmalar imanın temelidir. Bütün dinlerin baş koşuludur ve ne olursa olsun üzerine tartışma yapılamayacak hakikatler olarak görülürler. Emniyet, sadakat ya da güvenilirlik anlamına gelen ve izi Aramice'ye kadar sürülebilen ve Arapça if-al veznindeki amn sözcüğünden köken alan iman; âmin, amen, emanet, emin gibi değişik kullanımlarıyla günlük dil içinde yer almaktadır. Batı dillerindeyse aynı anlama gelen ve köken olarak yine güven, sadakat ve emniyetten köken alan İngilizce faith ve Almanca glaube gibi sözcüklerle karşılanır.

Tanrı, bilgi ve inanç

Sözcüğün, tarihsel köken olarak en eski Semitik dil olan Akkadca ve sonrasında da Asurcada bulunmuyor olup sonrasında ortaya çıkacak ve Hıristiyanlığın ilk dili olan Aramice ve Yahudiliğin ilk dili olan İbranice'de kayıtsız ve şartsız, tartışılmaz ve kesin olarak inanmayı tanımlar biçimde ortaya çıkması son derece düşündürücüdür. Örnek verecek olursak, insan aklına ne kadar saçma gelse de Meryem'in tanrısal bir solukla İsa'ya hamile kalması ve dolayısıyla İsa'nın tanrının oğlu olduğuna inanmak veya Musa'nın yanan çalıyla konuşması gibi akla uymayan ancak gönülle kabul edilen her olgu imanın temelini oluşturur. Kısacası akılla değil yürekle yani kalple iman ve dille ikrar imanın temelini oluşturur. Bu nedenle içinde akıl olmayan bir olgudur iman veya inanç. Bu haliyle de aklın algılarıyla oluşturduğu bilgiyle hiçbir ilgisi yoktur.

Tarihsel süreç içinde konuya yaklaştığımızda Mezopotamya, Mısır ve Eski Yunan'dan köken alan üç unsuru kronolojik olarak tanrı, bilgi ve inanç olarak sıralamak olasıdır. Bunların başında kökeni en eskiye giden tanrı kavramı gelir. Elbette burada tanrıyla anlatmak istediğim tek tanrı kavramı. Yoksa

günümüzden on iki ya da on dört bin yıl önce Göbeklitepe ve benzeri Yukarı Mezopotamya kültürlerinde ortaya çıkan sonrasında Sümer, Asur, Babil, Eski Mısır ve Yunan'da görülen doğacı, panteist inançların tanrıları değil. Burada hemen belirtmeliyim ki Mısır'da ortaya çıkan ilk tek tanrı kavramı olan Aton'dan türeyen tanrı da sistematik olmadığı için konu dışıdır. Bununla birlikte bu ilk tek tanrı kavramını Mısır'da gören ve onu on emir ve benzeri kurallar bütünüyle sistematize eden Musa ile başlayan yeni inanç biçiminin icat ettiği tanrı ilk tek tanrıdır denilebilir. Dolayısıyla tek tanrıyı bir kurallar bütünü içinde sistematize eden, tanımlayan ve icat eden Yahudiliktir.

Sırada kronolojik olarak ikinci sırada yer alan ve Eski Yunanla tartışılmaz biçimde ilişkili olan bilgi kavramı var. Zira Yunan düşüncesiyle birlikte tarihte ilk kez akılcı düşüncenin, gerçek anlamda akılcı düşüncenin ortaya çıkışına tanık olunmaktadır. Bruno Snell, The Discovery of the Mind adlı yapıtında Yunan düşüncesinin insanlık tarihine en büyük katkısının "zihnin keşfedilişi" olduğunu söyler ki eserinin adında da zaten bu açık biçimde görülmektedir. Snell'in ifadesiyle Yunan'da akıl öncesi, efsanevi ya da mitik ve insan biçimci yani antropomorfik anlayışlarla; salt akılcı yani rasyonel bir dünya görüşü arasındaki ayrım ilk defa ortaya çıkmış ve insan düşüncesinin vazgeçilmez kazancı haline gelmiştir. Bu dünya görüşünün ortaya çıkmasına en büyük katkıyı da hiç şüphesiz Yunan felsefesi yapmıştır.

Tanrıların kararları...

Burada aklınıza gelebilecek bazı noktaları açıklamak için konuya ara vererek, mit, antropomorfizm ve bilginin sistematizasyonu üzerinde duracağım. Aklınıza gelen ilk sorulardan biri Mezopotamya, Mısır ve Yunan'da tanrı ya da tanrılar yok muydu olabilir. Sorunun yanıtı açık, elbette var ama Yunan'da ve öncesinde anladığımız ve tanıdığımız anlamda bir iman kavramı yoktur. Tanrı ve tanrıçaların hepsi antropomorfik yani insan biçimli, kendilerine sunular yapıldığı sürece insanlarla iyi geçinen ve Musa'nın tek tanrısı gibi görünmeyen ama hissedilen ve dolayısıyla kalple iman edilen değil ete kemiğe bürünmüş tanrılardır. Bu tanrılarla yapılan da aslında doğayı, felsefe yapmayan ve bilgi üretmeyen halka anlatmak, doğada olan her şeyin nedenini mitik yani efsanevi biçimde açıklamaktan başka bir şey değildir. Bir diğer deyişle rüzgârı, gök gürültüsünü, yağmuru, doğanın klimatolojik döngüsü ve diğer her şeyi halka açıklamak için mitolojik varlıklar olan tanrılar ve onların tanrısal güçleri kullanılır. Zaten fal, büyü ve benzeri uygulamalar da geleceği bilmek

ve olacak olanlardan korunmak yani tanrıların kararlarını önceden tahmin ve kötü kararlardan da korunmak için uygulanır.

Bunun yanı sıra aynı Yunan özellikle de Ege dünyasının önemli kentleri olan Atina, Ephesos, Miletos ve diğerlerinde yaşayan, birlikte yaşadığı halktan kendini ayırmış yönetici, tüccar ya da aristokratik sınıf aracılığıyla bilgiyi sistematik hale getirerek felsefe yapmakta ve doğayı bütün kurallarıyla tanımlamaya ve anlamaya çalışmaktadır. Bir diğer deyişle evren ve insan hakkında akılsal bir açıklama vermeye uğraşır. Dolayısıyla da Antik Yunan kendinden önce varolmuş ve gündelik yaşamında bilgiyi pragmatik biçimde kullanan ancak sistematik hale getiremeyen Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarından ayrılır. Sadece verilebilecek iki örnek bile bu konuyu kanıtlamaya yeter. Her iki örnek de matematik ve geometriyle ilgilidir. Bunlardan biri Thales bağıntılarında karşılığını bulur diğeri de Pisagor teoreminde. Bu iki teorem esas olarak gündelik yaşamın örneğin bir tarlanın miras hukuku çerçevesinde paylaşılması konusunda elbette Mezopotamya ve Mısır'da kullanılmakta ancak az önce söylediğim gibi sadece gündelik hayatın getirdiği bir zorluğu aşmak için uygulanmaktadır. Bunun en iyi kanıtı da hiçbir Mezopotamya veya Mısır metninde bu iki teoremin formüle edilmiş veya formül haline getirilebilecek nitelikteki bir açıklamasının bulunmuyor oluşudur. Ayrıca Antik Yunan bilgeleri de bu türden hemen her bilgilenimi Mısır ve Mezopotamya'dan aldıklarını zaman zaman öğünerek de belirtmektedirler. Bir diğer deyişle aşağıda formülasyonu yazılı bağıntılar Antik Yunan'dan önce ne sesletilmiş ne de yazılı bağıntı haline getirilmiştir. Bunu daha birçok matematiksel işlem için de belirtmek olasıdır. Dolayısıyla bilginin sistematize hale gelmesi yani nesnel dünyanın yasalı ilişkilerinin düşünceyle yeniden üretimi ilk kez Antik Yunan'da gerçekleşmiştir.

Tanrı ve bilgiden sonra sırada inanç var. İnsan usuna ne kadar aykırı olursa olsun tartışılamaz dogmalara inanmak olarak daha önce tanımladığım iman ya da iman anlamında kullanılan inanç ise bu konuda en akla aykırı koşulları dayatan Hıristiyanlık ile ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlık Roma İmparatorluk çağında ortaya çıkar ancak onu hazırlayan olguların büyük bölümü daha önceki dönemlerin gelişmelerinde taban bulur. Evrensel insanlık düşüncesi, hümanizm, evrensel insan hakları, evrensel doğal hukuk, devletten veya toplumdan bağımsız bireysel insan mutluluğu, bireysel insan kurtuluşu gibi yeni ve geleceği çok parlak olacak olan bu olgular sayesinde Hıristiyanlık kendine gelişecek bir ortam bulur. Hıristiyanlık bu kavramlara özü bakımından ruhsal olan insan, özü inanma olan ruh, amacı gelecek hayat ve kurtuluş olan ahlak öğretisi, şahıs kavramı gibi ne Roma dünyasının ne de Helenistik dünyanın pek bilmediği ve ilgilenmediği yepyeni kavramlar ve değerleri ekler.

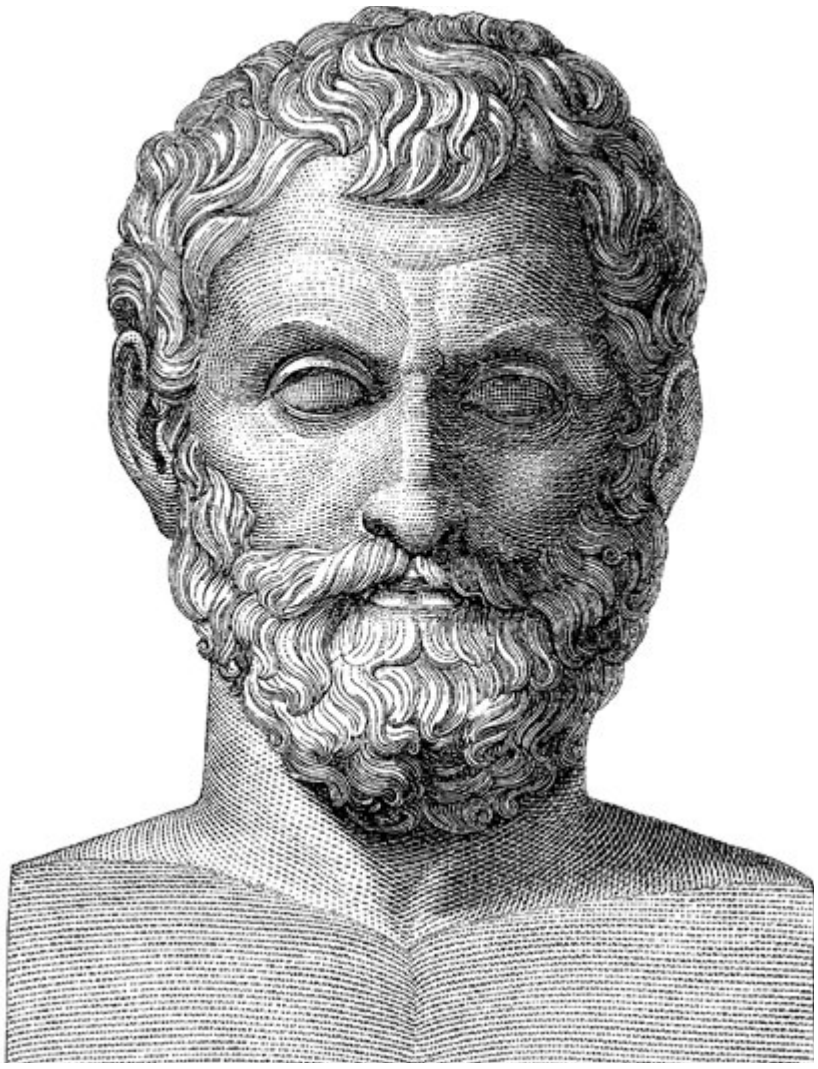

Thales

Pithagoras

‘Kurtuluş’ dini

Bunu en iyi açıklayan ise yine Hıristiyanlığın kendisini bir kurtuluş dini olarak tanımlamasıdır. Temel amacı Eski Yunan’dan farklı olarak insana kendisi ve içinde yaşadığı evren hakkında bilgi vermek olmayan Hıristiyanlık, insanı kurtarmayı amaç edinmiştir. Ancak Hıristiyanlık, bu kurtuluşu sağlamak üzere yine o güne kadar hiçbir kültürde görülmediği biçimde kendisini kabul eden insanların bazı şeylere inanmalarını şart koşar. İnanılmasını istediği bu şeyler ise Hıristiyanlığın amentüsünü veya dogmatiğini oluşturur. Kurtarılacak olan da ruhtur. Kısacası Hıristiyanlık insanın ruhuna taliptir. Dolayısıyla o güne kadar görülmedik biçimde yeni bir kavram olan iman ilk kez Hıristiyanlıkla ortaya çıkar ki bunun en iyi kanıtı İsa’nın ve Hıristiyanlığın ilk dili olan Aramice’den önce iman anlamına gelen bir sözcüğün dahi bulunmamasıdır.

Yeni Ahit’i oluşturan dört İncil ve diğer kutsal metinlerde ortaya konmuş olduğu şekilde bu amentünün belli başlı unsurları şunlardır:

-Olağanüstü şartlar içinde doğmuş bir insan vardır: Bu insan İsa’dır.

-O, İsrail Peygamberleri tarafından geleceği önceden haber verilmiş olan Mesih'tir ve gerçekleştirmiş olduğu olağanüstü işlerle bunu ispat etmiştir.

-O göklerde bulunan Tanrı'nın, Baba'nın Oğlu'dur.

-İlk veya Asli Günah sonucu suçlu hale gelmiş ve düşmüş olan insanoğlunu kurtarmak, onu Tanrı ile barıştırmak için haça gerilerek ölmüştür.

-Bu olay, Tanrı'nın insana karşı duymuş olduğu özel sevgisini, lütuf ve merhametini göstermektedir.

-İsa ölümünden üç gün sonra dirilmiş ve kırk gün sonra yukarıya, Baba'sını yanına gitmiştir.

-Bütün zamanların sonunda yeniden gelecek, bütün canlıları ve ölüleri yargılayacak ve kendisine inanan kişilerle birlikte ebedi olarak göklerin krallığında hüküm sürecektir.

-İnsanı kurtaracak ve İsa'da ebedi hayata eriştirecek olan tek şey, ona ve bu misyonuna göstereceği iman olacaktır.

Hıristiyanlığın temel kuralları olarak kabul edilebilecek bu tezlerde veya inanç unsurlarında ne felsefe ne de bilgiyle ilgili fazla bir şey yoktur. Dolayısıyla bunlarla ilgili olarak insandan istenen şey de onların felsefi-akılsal olarak ele alınıp tartışılması ve anlaşılması değil, tam bir yürek saflığıyla onlara inanılması ve iman edilmesidir. Bu kurallar ya da inanç unsurları da ilk kez Hıristiyanlıkla beraber ortaya çıktığı için Hıristiyanlığın da imanı sistematize hale getirdiği söylenebilir.

Sanırım İbrahimi dinlerin üçüncüsü olan İslam ile ilgili herhangi bir yorumda bulunmadığım dikkatinizi çekmiştir. Bunun nedeni İslam'ın çıktığı dönem itibarıyla siyasal antropoloji açısından bakıldığında kabile siyasal örgütlenmesinden devlet siyasal örgütlenmesine geçişin ideolojik karşılığı olmasıdır. Peygamber Muhammed, kendinden önceki diğer iki tek tanrılı dinden de esinlenerek en tepede Allah'ın bulunduğu, onun altında her kabilenin kendisine ait bir ikincil tanrı da edindiği Arap politeizmini ve kabile örgütlenmesini sosyal, ekonomik ve politik çerçevede aşkın bir devlet örgütlenmesine gidiş yolunda reforma uğrattı. Panteon'un tepe noktasında yer alan El-İlah/Eloah veya sonradan sesletilen biçimiyle Allah'ı "Tek Bir Allah" tebliğ ederek tek tanrıcı inancını Arap Yarımadası'na yerleştirdi. Bir diğer deyişle çok kabileden tek devlete, çok tanrıdan da tek tanrıya geçiş, kabile farklılıklarının da tek tek bir Allah'a kullukta buluşan "mümin kardeşliği"nde erimesini hedefledi.

Bunun sonucuysa politik ve ideolojik anlamda ilk kez tek tanrılı bir dinin dünyevi hayatı yönetme yönünde çaba göstermiş olmasıdır. Dolayısıyla İslam bu haliyle bilgi ve inançla değil doğrudan gündelik hayat, siyaset ve devlet yönetimiyle ilgili olup insanın ruhuna talip olan Hıristiyanlıktan ve tanrı kavramını sistematize eden Yahudilik'ten kesin bir şekilde ayrılmaktadır.

Sonuç olarak insan akıllarının bütünleşik olarak hareket etmeye başladığı yaklaşık 40.000 yıl önceden itibaren ortaya çıkmaya başlayan ruh, öteki dünya, tanrı ve din kavramları esas olarak başlangıçta ölümü, insanı, doğayı, evreni mitsel anlamda açıklamaya çalışma çabalarıydı. Bunu Yahudiliğin tek tanrıyı sistematik kurallar içinde icat etmesi ve bunu Antik Yunan'ın evreni ve insanı akılla açıklamak için başta felsefe, matematik, geometri ve sanatın değişik dallarıyla bilgi üretmesi ve kendinden önce üretilmiş bilgiyi de sistematik hale getirmesi izlemiştir. Bu olguları izleyen son olgu ise insanın ruhuna talip olan Hıristiyanlığın bunun için imanı icat edip sistematik hale getirmesidir. Bu nedenle, bilgi ve inancın birbiriyle çelişen, birbirine karşıt olgular olduğunu, bilginin yeniden ve yeniden üretimi üzerindeki en önemli engelin iman olduğunu da artık rahatlıkla belirtebilirim. Dogmalara karşı olduğunu ve her türlü dogmadan uzak bunun yanı sıra akla yakın durduğunu söyleyen her türlü ideoloji, felsefi akım, kurum ya da kuruluşun bütün bu konuları yeniden düşünmesi gereklidir.

Fal, büyü, tılsım ile çıkılan yolda varılan noktanın bilgi ve inançla ilgili olması da bu bağlamda şaşırtıcı olmamalıdır. Zira en erken çağlardan itibaren bu uygulamaların hepsi inanç ya da daha doğru söylenişiyle iman ile ilgilidir ve o dönem insanının sınırlı bilgisinin yetmediği anlarda kullanılacak bir sığınaktır.

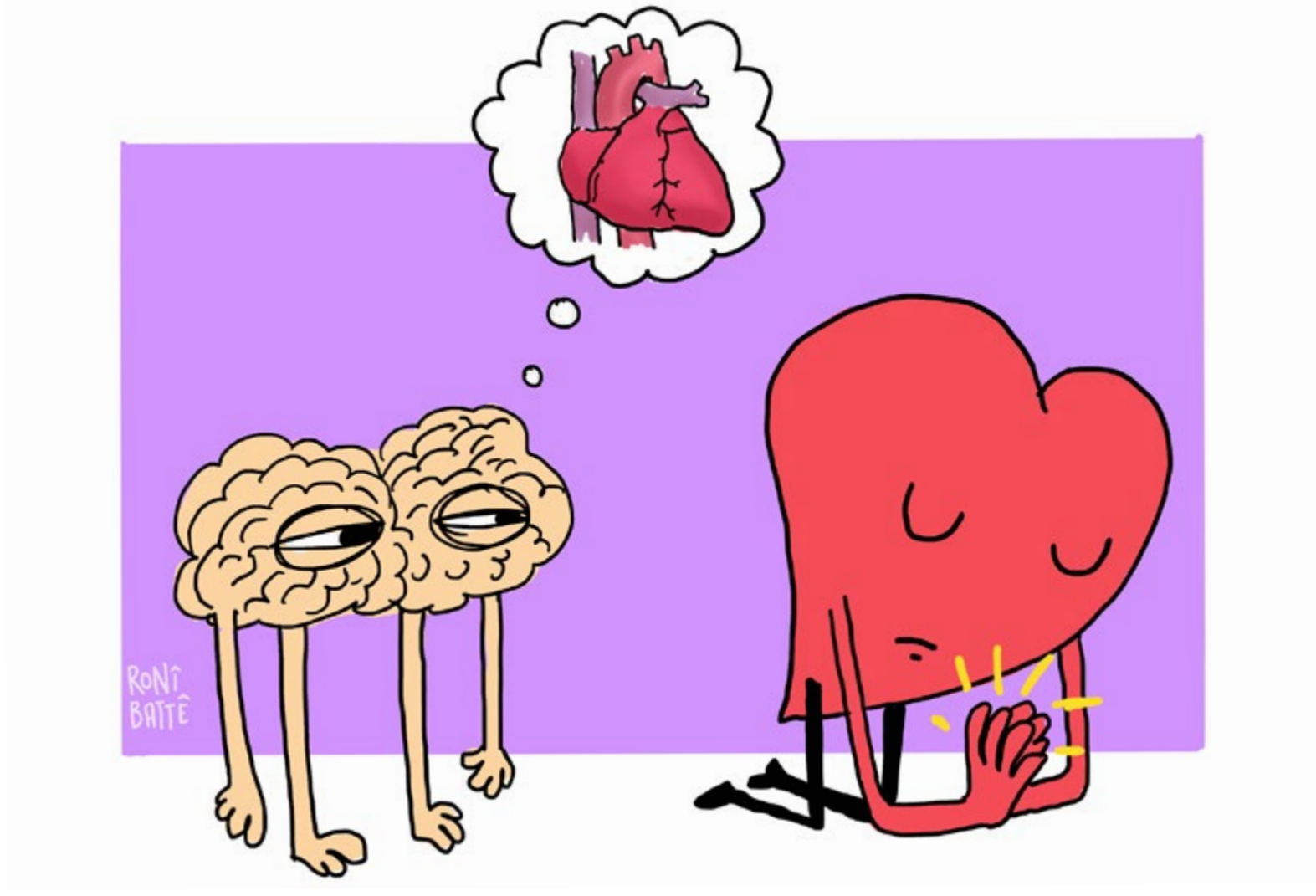

Osmanlı'da korku ile baş etmek: **Tılsım, muska, nazarlık, vefk**

Osmanlı döneminde bakır, gümüş ve pirinçten yapılmış ve üzerinde dua yazılı olan, şifa taslarının içinden su içilmesi ve bu su ile yıkanılmasının da şifa etkisi yaptığına inanılırdı. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren oldukça yaygınlaşan şifa taslarının örneklerini Kudüs dâhil pek çok müzede görebiliriz.

Seher Altunkaynak Duğan
Uzman Sanat Tarihçisi, Kütahya Müzesi

Kütahya, vefk şeklinde tılsım, 19. yüzyıl, Kütahya Müzesi.

İnsanlık, tarih boyunca doğa olayları, gökyüzü, hastalık, ölüm gibi gerçeklikler karşısında korkmuş ve bunları açıklamakta zorlanmıştır. Günümüzden on binlerce yıl önce kayalara, kemiklere, boynuzlara kazıdığı simgeler ya da yaptığı heykelcikler, bugünkü düşünce yapımızla açıklamaya çalıştığımız şekilde bir totem, tılsım ve büyü amacı da taşımış, bazıları ise özellikle bu amaçla yapılmıştır. İnsanların korku ile baş edebilmeye çalıştığını gösteren bu durum, Osmanlı döneminde de çeşitli uygulamalarla kendisini gösterir.

Osmanlı sosyal hayatında korku ile baş etmek için İslam dini en başlıca unsurdur ancak bu yöntemlerin hiçbirisi Kuran'da yoktur. Hatta bu yöntemlerin birçoğu din âlimlerince reddedilmesine rağmen halk inanışlarında yaşatılmıştır. Kuran'da yalnızca bu gibi zamanlarda Allah'ın hatırlanması hoş görülmese de "Beni hatırlayın ki ben de sizi hatırlayayım" mealindeki bazı ayetler, insanların bu yöntemlere ilgi duymasının dini dayanağını oluşturur. Gerçeklik ve inançla yoğrularak yapılan obje ve ritüeller, Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında yaşayan halkların da korkuyla başa çıkma yöntemi olmuştur. Dolayısıyla toplumda hastalığı, derdi, isteği ve bunlara dayanan korkusu olanların tılsım, muska, vefk ile daima bir ilgisi oluyordu.

Nazara karşı: kurşun dökme

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman olmayan toplumların korku ile baş etme yöntemlerinin de Müslümanlarla benzer yanları vardır. Tılsım gibi nesnelerin ise tüm dünyada evrensel bir anlayış ve algılayış biçimi olduğunu söyleyebiliriz. Tılsım, bazı semavi ve ruhani kuvvetlerin, olağanüstü bir şekilde

beklenen etkiyi sağlamasıdır. Bunun için bazı maddi unsurlar vardır. Bunlar beklenen etkiye göre; yazı, sembol, işaretler, figürler, şekillerin olduğu maddi olgular ve bunların destekleyicisi tütsüleme, dua okuma gibi ritüellerdir.

Hz. Meryem ve Hz. Fatıma'nın eli,19. yüzyıl, Kütahya Müzesi.

Çok eski zamanlardan beri nazardan, yani kötü gözlerden korkulduğu ve bundan korunmak için çeşitli nesnelerin kullanıldığını biliyoruz. Osmanlı döneminde nazardan korunmak ve nazarın zararlarını yok etmek için kullanılan Hz. Meryem veya Hz. Fatıma'nın eli, hamsa gibi farklı isimlere sahip el figürü şeklinde nazarlıklar, kurşun dökme gibi yöntemler Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler tarafından da kullanılıyordu. Örneğin evlerin girişlerine asılan maşallah yazıları, ibrikler, ölmüş büyük baş hayvan veya at başı, geyik boynuzu, at nalı, nazar boncuğu gibi nesneler, yapıların görünen yerlerine -genellikle giriş cephesine- kapı üstlerine asılırdı.

Kütahya'da bir evin giriş cephesindeki "Maşallah" yazılı çini karo ve Kayseri Germir'deki Rum evlerinin giriş cephesinde "ΜΑΣΑΛΛΑΧ" şeklinde yazılan maşallahlar.
(Fotoğraf: Ayşe Budak)

"Allah'ın istediği olur" anlamına gelen "Maşallah", "Allah korusun, esirgesin" anlamında Müslümanların hem konuşma dilinde yaygın olarak kullanılmış hem de koruyucu bir unsur olarak evlerin giriş cephelerinde, muska, tılsım olarak değişik form ve hat biçimlerinde, çok geniş bir alanda karşımıza çıkar.

Padişahın 'tılsımlı' gömleği

Örneğin Osmanlı padişahları savaşlarda düşmandan korunmak amacıyla, üzerinde değişik dualaların ve Kuran'dan surelerin yazılı olduğu tılsımlı gömlekler giyerlerdi. Tılsım objeleri; gömlek şeklinde giyilebilen, hamail şeklinde taşınabilen, "maşallah" gibi hem taşınan hem de sabit bir yere yerleştirilen çeşitli şekillerde kullanılırdı.

Hamail,19. yüzyıl, Kütahya Müzesi.

Maşallah yazılı nazarlık 19. yüzyıl, Kütahya Müzesi.

Osmanlı döneminde harf ve rakamların birtakım anlamlar taşıdığı düşüncesine dayanan vefk, kutucuklar içine belli kurallarla sayılar, sayı değerindeki harfler, kelimeler ya da hepsinin beraber yazılmasıyla elde edilen isim, kelime, ayet veya surenin yazılı olduğu küçük levhalardır. Bu harf ve sayıların değerleri toplamı ve bunların tekrarlanmasıyla olayları veya kişileri etkileyen bir gücün ortaya çıktığı kabul edilirdi. İnsanların umut ve isteklerine uygun olarak hazırlanan vefklere, istenilene kavuşma, kötülüklerden korunma, hastalıklardan ve felaketlerden kurtulma gibi amaçlarla başvurulurdu. Vefklerde daha çok Allah'ın 99 ismi ve yaşadıkları mağara hadisesi ile yıllar sonra mağaradan çıktıkları için sıkıntılardan, felaketlerden kurtulmanın göstergesi olan Ashab-ı Kehf'in isimlerinin yer aldığı görülür.

Vefk örnekleri, 19. yüzyıl, Kütahya Müzesi.

Yine büyü ile ilişkisi ve Kuran'da cinler ile iletişime geçme vasfı bulunan, İslamiyet'te "Süleyman Mührü" olarak adlandırılan altı kollu yıldızın; koruyucu bir sembol olarak yapıların cephelerinde, çeşme taşlarında, kılıçlarda, takılarda, mutfak kaplarında, tılsım ve muskalarda; ayrıca güç sembolü olarak serpuş ve başlıklarda, Barbaros Hayrettin Paşa'nın sancağında olduğu gibi hem koruyucu hem de güç sembolü olarak görmekteyiz.

Tılsımların baş aktörü: Mührü Süleyman

Kuran'da her ne kadar Bakara Suresi'nde büyünün Hz. Süleyman'a dayandırılması reddedilse de aynı ayette büyü ile uğraşanların Hz. Süleyman'dan öğrendiklerini büyü olarak kullandıkları anlatılır. Hz. Süleyman'ın bu özelliği ve de peygamber oluşunun etkisiyle, Mührü Süleyman, Osmanlı döneminde 18. yüzyıldan itibaren özellikle tılsımların baş aktörü olmuştur. Genellikle pirinç, bronz gibi metallerden, damla formunda yapılan vefklerin, Osmanlı'da Hıristiyan toplumda da aynı şekilde damla formunda yapıldığı, ancak üzerinde koruyucu olarak Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın tasvirlerinin olduğu görülür.

Meryem ve Çocuk İsa'nın tasvirlerinin olduğu tılsım. 19. yüzyıl, Kütahya Müzesi.

Osmanlı döneminde bakır, gümüş ve pirinçten yapılmış ve üzerinde dua yazılı olan, şifa taslarının içinden su içilmesi ve bu su ile yıkanılmasının da şifa etkisi yaptığına inanılırdı. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren oldukça yaygınlaşan şifa taslarının örneklerini Kudüs dâhil pek çok müzede görebiliriz.

Kudüs İslam Eserleri Müzesi ve Kütahya Müzesi'nden şifa tasları. (Fotoğraf: Hayrunisa Turan)

Bir tılsım unsuru olarak muska ise çoğunlukla bir nesneden, bazen de yazı veya sembollerden oluşan; taşıyan kişiyi hem kötülüklerden koruyan hem de şans ve kısmet getiren özel objeleri ifade eder. Eski Türklerde güneş, gök, ateş, su, toprak kutsal addedilir ve tumar olarak adlandırılan muska boyna takılırdı. Toprakla bağlantılı olarak kutsal görülen yer, doğulan yerin toprağının içine konulduğu tuvma, yer/ doğulan yer, yani anavatan sözcüğünden gelir. İslamiyet ile birlikte içerisine toprak yerine dua konularak; hastalıklardan ve kem gözlerden korunmak için aynı gelenek devam eder.

Muskalar...

Yahudi kültüründe ise üzerine Tanrı'ya ait Yahve adının ve Tanrı'yı ifade eden Şadday isminin kazındığı el şeklinde muskalar, üzerinde yedi kollu şamdan veya Süleyman mührü olan metinler, eski Ahit'ten yapılan alıntılardan oluşan yazılar yer alırdı. Hıristiyan kültüründe de kötü ruhların olumsuz etkilerine karşı dua ve tütsü gibi uygulamalar yapılmıştır. Bunun yanısıra haç, kötülüğe karşı koruyucu olarak; takı, kumaş ve mimaride hem kutsal hem de simgesel görülüp, tılsımlar üzerine de uygulanmıştır. Muskaların oldukça yaygın olarak kullanıldığı, hamail dediğimiz metal mahfazaların da, deri ve kumaş içinde kullanıldığı görülür.

Meryem ve Çocuk İsa'nın tasvirlerinin olduğu tılsım. 19. yüzyıl, Kütahya Müzesi.

Bu anlamda Kutadgu Bilig ve Divan'ı Lügat'it Türk gibi önemli edebi ve tarihi kaynaklarda eski Türk toplumunun gelenek ve inanışlarına dair bilgiler bulunmaktadır. Kutadgu Bilig'de hastalıkları sihir ve muska ile tedavi eden "muazzim" denilen efsuncular hakkında öğüt verilir. Osmanlı arşivlerinde şeriyye sicilleri ve mühimme defterleri gibi önemli devlet kayıtlarında falcılık ve muskacılıkla ilgili Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi falcıların olduğunu öğreniyoruz. Yine bu kayıtlardan Osmanlı Devleti'nin uygulamada bunları yasaklamasa da adli bir vakaya yansıdığında cezalandırıldıkları anlaşılıyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldan itibaren batılılaşmaya olan yönelimi her alanda olduğu gibi bu alanda da vuku bulmuş; yönetimsel, askeri, eğitim ile ilgili ıslahatların yanında toplumsal alanda da bazı değişiklikler olmuştur. Matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte falcılık ve muskacılık ile ilgili yayınların artmasıyla 1857 tarihinde bu tür yayınlara bir denetim getirilmiştir. Fal kitapları toplatılmış ancak falcılık ve muskacılık alışılmış bir durum olduğu için hukuki bir düzenlemeye gidilmemiştir. Halkın yaşattığı bu inançlara karşı yeri geldiğinde şeyhülislamdan fetva yoluyla yardım alınarak, bu uygulamaların kaldırılması yönünde çabalar olmuştur. Ancak falcılık ve muskacılık, Osmanlı döneminde olduğu gibi günümüzde de insanların ilgisini çekmeye devam ediyor.

Anadolu'nun uzak geçmişinde **büyücülük ve falcılık**

Büyü ve büyücülük; bugün biraz korkuyu ve biraz da eğlenceyi çağrıştırıyor olsa da dünyayı anlamlandırma çabamızla şekillenen, binlerce yıllık bir geçmişe sahip. Arzu ettiklerimize ulaşmak için her yola başvurmak da aynı şekilde binlerce yıldır değişmeyen bir realite.

Arkeolog Dr. Muammer İreç
İzmir Büyükşehir Belediyesi, Tarihsel Çevre ve Kültür Varlıkları Şube Müdürlüğü

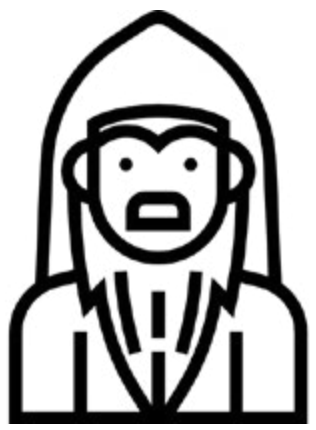

İblis Lamaştu'dan korunmak için hasta yatağının üstüne asılan metal levha,
Yeni Asur Dönemi.

İnsanın doğayı ve evreni anlamlandırma çabasının bir sonucu olarak gelişen doğaüstü kavramlar başlangıçtan günümüze kadar bireyi ve toplumu şekillendirdi. Mağaradan yerleşik yaşama, köylerden kentlere, milyonlarca insanın bir arada yaşadığı metropollere kadar yaşam biçimimiz çeşitli aşamalardan geçerek farklı biçimlerde evrildi. Bu değişim sürecinde insanların çeşitlenen ihtiyaçlarını karşılama istekleri ve daha derin arzularını tatmin etme hevesleri doğaüstü kavramları besledi. Bunların arasında yer alan büyü, TDK'nın tanımıyla "tabiat kurallarına aykırı sonuçların anlam kazandığı gizli işlem ve davranışları" kapsar. Büyü yapan kişi ya da kişilerin, olaylara ve insanlara etki ederek talep edilen bir isteği ya da bir beklentiyi gerçekleştirmeye güçlerinin olduğu kabul edilir. Bu tanım, neredeyse dünyanın her yerinde geçerlidir.

Büyü ve büyücülükle birlikte anılan falcılık ise bazı organik ya da inorganik objeler kullanılarak ve çeşitli yöntemlerle tahminler yapma, geleceğe yönelik çeşitli iddialarda bulunma faaliyetidir. Her iki kavram da insanlığın geçmişinde ve bugününde önemli roller edinmiştir. Arkeolojik, ikonografik, yazılı verilerin var olması ve birbiriyle uyum göstermesi durumunda uzak geçmişteki büyücülük ve falcılığı incelememiz mümkün hale gelebilir.

Büyünün ve falın prehistoryası

Yazının olmadığı prehistorik dönemlerde büyü ve falcılık gibi soyut kavramların net bir şekilde anlaşılması ve yeniden canlandırılabilmesi pek de olanaklı değildir. Arkeolog, antropolog, sanat tarihçisi, sosyolog, dinler tarihi uzmanları gibi birçok bilim insanı tarafından bu konuda çok sayıda geçmiş okuması yapılmıştır. Örneğin; Avrupa'daki mağara duvarlarında yer alan, ok ve mızrakla avlanabilecek hayvanlara ait resimler av büyüsüyle ilişkili olarak yorumlanır. Mağara resimlerinin, hayvanları güçten düşürmek ve avı kolaylaştırmaya yönelik bir düşüncenin ürünü olarak tasarlanmış olabileceği iddia edilir. Fakat av hayvanı dışında resmedilen hayvanları düşündüğümüzde av büyüsü varsayımı zayıflar. Dolayısıyla mevcut tahminlerin uzak geçmişteki insanların düşünce biçimini ne kadar karşıladığı hiçbir zaman tam olarak bilinemeyecektir.

Benzer okumalar Anadolu'da tespit edilen bazı kaya resimlerinde de karşımıza çıkar. Bafa Gölü'nün doğusunda yer alan Beşparmak dağlarındaki çok sayıdaki kaya resimleri arasında, stilize bir şekilde kırmızı boyayla yapılmış, T biçimli kafaya sahip bazı figürler yer alıyor. İşte yaklaşık 8000 yıl önceye tarihlendirilmiş bu resimlerde yer alan, yumruklarını havaya kaldırmış bir figürün de büyücü olabileceğine yönelik yorumlar söz konusudur. Fakat tıpkı duvar resimlerinde olduğu gibi bu yorum, geçmişin anlaşılmasına yönelik tahminlerden sadece biridir.

Latmos'ta büyücü olarak yorumlanan kaya resmindeki figür.

Avcı toplayıcı topluluklar tarafından mağaralarda ve kayalık alanlarda yapılan resimler ve Neolitik yerleşimlerde tespit edilen örnekler; ritüel, büyü ve şamanlıkla ilişkilendirilerek tartışılmaktadır. Fakat bu soyut kavramların içini modern anlamda olduğu gibi doldurmak elbette mümkün değil. Geçmişteki eylemleri anlamlı hale getirecek yol gösterici kayıtların olmaması nedeniyle, bu alanda kişisel fikirler ve canlandırmalar fazlaca öne çıkıyor. Buradaki çaba aslında prehistorik insanın evreni, doğayı kısacası etrafında olup biteni anlamaya çalıştığı sürece çok benzer. Modern insan da uzak geçmişteki atalarından kalan görsel malzemeyi anlamaya çalışırken, onların dünyayı algılamaya ve anlamlandırmaya çalışırken ki durumuna düşmüş gibi değil midir?

Göbeklitepe: Şamanlar, büyücüler, tapınaklar

Günümüzden yaklaşık 11500 yıl önce Göbeklitepe'de inşa edilmeye başlanan yapılarda yer alan ikonografik öğeler de bilimsel anlamda çok fazla ses getirdi. Söz konusu dönem için daha önce görülmemiş ustalıkta yapılmış, tonlarca ağırlığa ulaşabilen dikili taşlar ve üzerindeki kabartmalar, bütün dünya kamuoyunda büyük ilgi çekti. 2018 yılında UNESCO dünya miras listesine dahil edilen Göbeklitepe dinlerden tanrılara, şamanlıktan büyücülüğe, astronomik gözlemlerin yapılmış olmasına kadar birçok konunun kökenine yönelik bir tartışma başlattı. Fakat bu aşırı ilgi ve arkeolojik geçmişe fazla anlam yükleyen araştırmacılar yüzünden Göbeklitepe'yle ilgili inanılmaz boyutta bir bilgi kirliliği söz konusu.

Şamanlık, animizm ve büyücülükle ilişkilendirilen Göbeklitepe'den bir görünüm.

Buna karşın Göbeklitepe'nin anıtsallığı ve ikonografik öğeleri her zaman anlaşılması ve açıklanması beklenen bir fenomen olarak kalacak. Buradaki kabartmaların sembolik anlamları, anıtsal yapıların ne amaçlarla kullanıldığı, T biçimli dikili taşların nasıl bir düşünce doğrultusunda inşa edildiği, totemizm, animizm, büyücülüğün de içinde olduğu soyut mekanizmalardan hangisinin Göbeklitepe'de var olduğuna yönelik geçmiş okumaları yapılmaya devam edecek.

Dinlerin kurumsallaşması büyücülüğü besliyor

Avcı toplayıcı yaşam biçiminin değişmeye başlaması ve yerleşik yaşam biçiminin zaman içerisinde yaygınlaşmasıyla insanları bir arada tutan soyut sistemler gelişti. Yerleşik insanların ihtiyaçları dahilinde, etkileşim içerisinde olduklarını düşündükleri doğaüstü güçler bir dönüşüme uğradı. Yazının ortaya çıkışıyla birlikte kayıt tutma alışkanlığının gelişmesi, taş kabartmalar, duvar resimleri, çanak çömlek üzerindeki betimlemeler, anıtsal yapılardaki figüratif unsurlar gibi ikonografik öğelerin çoğalması soyut kavramlara yönelik bilgilerimizi artırdı. Dolayısıyla büyü ve büyücülükle ilgili çıkarımlarda bulunabilmeyi sağlayacak kaynaklara ulaşmak mümkün hale geldi. Bu dönemle birlikte artık tanrılar ve dinler gibi kurumsallaşmış, kişisel ve toplumsal ihtiyaçlara yön veren nosyonlar gelişti. Büyü ve büyücülük artık tanrılara ve tanrılar evrenine atfedilen; korku, kötülük, şiddet gibi negatif duygu ve durumlarla ilişkilendi. Sosyal yaşamın daha hissedilir bir parçası oldu. Öyle ki günümüzden 3800-3700 yıl kadar önce Babil kralı Hammurabi tarafından hazırlatılan kanunlar arasında büyücülük yaptığı iddia edilen bir kişinin durumuyla ilgili hüküm yer alıyor.

Antik Mısır'da ise insanlar vücutlarına Bes dövmeleri yaparak, muska-tılsım görevi gören küçük amuletler taşıyorlardı. Doğum durumunda ebeveynler bunu tanrıların büyüsü olarak kabul ederlerdi. Yani Mısır'da büyü ve büyücülükle ilişkili eylemler doğaüstü güçler aracılığıyla bir isteğe ulaşmak, bir beklentinin gerçekleştirilmesi temasına dayanıyor. Büyü ve büyücülük tanrılar evreniyle o kadar bütünleşmişti ki Heka adıyla tanrılaştırılmıştı. Bu örnekler göz önüne alındığında

Tanrı Bes'e ait bir amulet.

büyünün bugünkü yaygın anlamını, günümüzden 6000-5000 yıl önce ortaya çıkan ilk kentler ve merkezi yerleşimlerle birlikte kazanmaya başladığı söylenebilir. Nitekim büyüyle elde edilmek istenen çocuk ve eş sahibi olma, zenginlik, cinsel sorunlara çözüm arama gibi şeyler binlerce yıl önce olduğu gibi bugün de aynı.

Falcılığın bitmeyen serüveni

Falcılığın, gelecekle ilgili bilgi sahibi olma olgusunun sözel kültürde binlerce yıl boyunca yaşamış olduğu düşünülebilir. Ancak uzak geçmişte yazılı kaynaklar oluşana kadar fal ve falcılıkla ilgili çıkarımlarda bulunmaya imkân verecek kanıtlara ulaşamıyoruz. Yazı, Mezopotamya ve Mısır'da çok daha erken dönemlerde kullanılmaya başlandığı için buradaki kayıtlar; fal ve kehanetlerle ilgili detaylı bilgiler sağlıyor. Anadolu'da ise bu bağlamda temel başvuru kaynağı olan Hitit yazılı belgelerinde fal, büyü ve kehanetin fazlasıyla önemsendiği açıkça anlaşılıyor. Örneğin krallar sefere çıkmadan önce ya da orduda çıkan salgın hastalıklardan ötürü falcılara danışıyorlardı. Metinlerden yola çıkıldığında Hitit Anadolu'sunda bilinen fal uygulamaları arasında kuş, talih, et ve yılan falı öne çıkar. Bu türler dışında ay tutulmalarından rüyalara kadar falcılığın yapıldığı ve geleceğe yönelik yorumlarda bulunulan örnekleri biliyoruz.

Hattuşa'da bulunmuş ciğer falının nasıl okunacağını gösteren pişmiş toprak ciğer modeli.

İnsanın bilinmeyene yönelik korkusu, gelecek endişesi, kimi ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamayacağına yönelik beklentilerinin fal olgusunun gelişiminde önemli bir rolü vardır. Bu tür beklentiler neredeyse küresel ölçekte ortak bir kültürel birikim meydana getirmiştir. Bu anlamda falcılığın yaygınlığı ve günümüzde hala yaşıyor oluşu; psikolojik ve sosyolojik ihtiyaç-

lardaki özdeş devamlılığın da bir göstergesi. Kahve içildikten sonra fal bakılmasının sıradan bir alışkanlık olduğu, ya da sosyete falcısı olarak ünlenen insanlar düşünüldüğünde falın serüvenin yakın gelecekte sona ermeyeceğini söylemek mümkün. Fakat teknoloji çağında, geçmişte yasaklanacak kadar önemsenen bu kadim geleneklerin, insanların kendi iç dünyalarında geçmişte olduğu gibi yer bulması zor görünüyor.

Büyü ve büyücülük; bugün biraz korkuyu ve biraz da eğlenceyi çağrıştırıyor olsa da dünyayı anlamlandırma çabamızla şekillenen, binlerce yıllık bir geçmişe sahip. Arzu ettiklerimize ulaşmak için her yola başvurmak da aynı şekilde binlerce yıldır değişmeyen bir realite. Bu birlikteliğin yanına gelecekten haberdar olmaya yönelik bazen saplantıya dönüşen fal ve falcılık da eklendiğinde çok renkli, gizemli ve kimileri için heyecan dolu bir karışım çıkıyor. Bugün büyücülük ve falcılığın hâlâ ilgi görmesinin arkasında, bu karışımın olduğu gerçeğini kim inkâr edebilir?

Zaman İçinde Müzik

Gotik Çağ:

Organum örneği

Kilise 12. yüzyılda ilk kez polifonik müziği koşullu olarak kabul etmiştir: Çoksesle gelen süslemeler, tapınma törenindeki ciddiyeti incitmemelidir. Dinsel müzikte çokseslilik Paris'teki Notre-Dame Katedrali'nde başlar. Notre-Dame, aynı zamanda tüm Avrupa müzik devriminin ilk kalesidir.

Evin İlyasoğlu

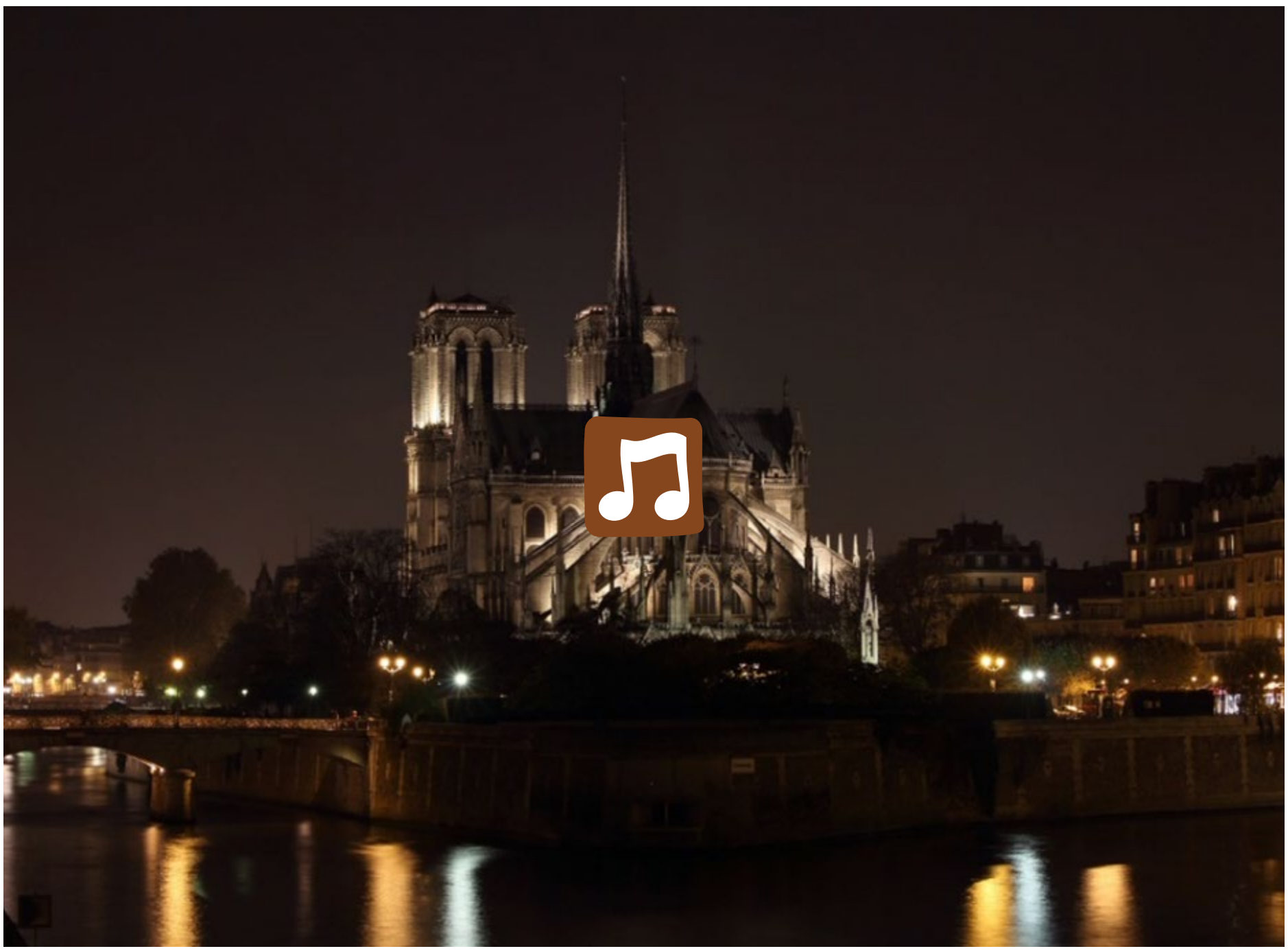

9. yüzyıl sonunda, Batı Frankdar'ın kuzeyinde ortaya çıkan Musica Enchiriadis, ses ve çalgı müziğini üç bölümde ele alır: Önce yalın ezgi, sonra ezginin bir oktav aralığında ikinci bir sesle çiftleşmesi; sonra da üç, dört ve beşli aralıklarda bir başka sesin koşut çizgilerle katılması. Bu uyumlu şarkı söyleme biçimine de insan seslerinin org benzeri bir yapılaşmayla çoğaldığı düşünülerek organum adı verilmiştir. Org, 7. yüzyıldan sonra kiliseye girmiş ve insan seslerine eşlik ederek müziğe derinlik kazandırmıştır. Diğer anlamıyla organum, seslerin birbirlerine uygunluklarına göre düzenlenmiş olmasıdır. Organum yöntemiyle birden fazla ses anlayışı gelişmeye başlar. İlk deneylerde sesler, temel ses olarak adlandırılan Gregorius ezgisine koşuttur. Bu temel ses "tutan" anlamındaki tenor sözcüğüyle adlandırılır. Ardından mutlaka bu çizgiye koşut kalmak kuralı kalkar ve ikinci ses diğer yönde yol alabilir. Örneğin, yalın ezgi inerken, eklenen ses çıkıcı olabilir. Sonra da ikinci ses giderek temel sesin altında değil, üstünde de yer alabilme özgürlüğüne kavuşur. İngiltere ve Fransa'da birbirlerine üçlü aralıkla bağlanan ikiz şarkılar gelişir. Zamanla içinde hiç Gregorius ezgisi olmayan ve dindışı metinlerden oluşan conductus adlı ilk özgür biçimler ortaya çıkmaya başlar.

12. yüzyıldan 13. yüzyıla doğru müziği ve sanatı filizlendiren merkezler, şato, kilise ve üniversite çevreleridir. Görsel sanatlarda derinlik ve perspektif olayının gündeme gelmesi, müzikte de benzer deneyleri etkiler. Müziğe derinlik kazandıran iki ya da daha çok sayıda ezgi çizgisinin organum yöntemiyle eş zamanlı olarak birleşmesi müzik sanatının perspektif kazanmasına ilk adımlardır. Çalgı ve insan sesinin aynı ezgiyi seslendirdiği heterofoni de çokseslilige atılan bir adım olmuştur.

Çokseslilig̃in üç aşaması

Çokseslilig̃in (polifonik) gelişme süreci Orta Çağ'ı izleyen ve Rönesans'a varan Gotik dönem içinde üç aşamada gerçekleşir: Notre-Dame Dönemi, Eski Sanat Dönemi ve Yeni Sanat Dönemi. Mimaride göğü delercesine yükselen sivri kuleleri, geniş tabanlı ve vitray süslemeli katedralleri; büyük alanlarıyla anılan Gotik Çağ, müzikte de aynı döneme adını verir. Kilise 12. yüzyılda ilk kez polifonik müziği koşullu olarak kabul etmiştir: Çoksesle gelen süslemeler, tapınma törenindeki ciddiyeti incitmemelidir. Dinsel müzikte çokseslilik Paris'teki Notre-Dame Katedrali'nde başlar. Notre-Dame, aynı zamanda tüm Avrupa müzik devriminin ilk kalesidir. 1140-1250 yılları arasında bu kilisenin çevresine toplanan müzikçiler, iki önemli besteci yetiştirir: Léonin ve onun öğrencisi olan Pérotin. Gotik Çağ'da çokseslilig̃in ilk gelişme gösterdiği bu dönem, Notre-Dame Dönemi olarak adlandırılır.

Notre-Dame Dönemi'ni izleyen Eski Sanat Dönemi, 12. yüzyılın ortasından 13. yüzyıl ortasına dek uzanır. Sonraki çağın yenilikçi aydınları tarafından bu çağa, Eski Sanat adı verilmiştir. Bu dönemde ritim öğesi belli bir düzene oturtulur ve ölçülü ritim için yeni bir notalama dizgesi oluşur. 13. yüzyılın en önemli vokal müzik biçimi motet, bu dönemde ortaya çıkar.

İlk tılsım ve büyü pratikleri: **Altamira** Mağarası'ndaki resimler

Peki, bu resimleri nasıl okumalıyız? Işığın olmadığı mağara mekânının yüzeylerindeki bu resimlerin, estetik haz için bakılan ve üzerine düşünülen sanat yapıtı olsun diye üretilmedikleri çok açık. Altamira resimlerinin anlamları üzerine, keşfedildiği 19. yüzyıl sonlarından bu yana birbirinden farklı o kadar çok açıklama yapılmıştır ki, bu açıklamalar antropoloji, arkeoloji ve sanat tarihi gibi disiplinleri ilgilendirdiği gibi bilim dışı çok sayıda açıklama da ilgi görmüştür.

Abdullah Deveci
Barış Akademisyeni ve Eskişehir Okulu mensubu Sanat Tarihçisi

Altamira mağarasında ana panelde yer alan bizon resminin reprodüksiyonu

Kuzey İspanya'da Altamira olarak adlandırılan mağaranın iç yüzeyinde özellikle de üst yüzeylerde kazıma, aşı boyası ve kömürle yapılmış; bizon, at, geyik, domuz gibi dönemin av hayvanlarının resimleri vardır. Elbette mağaranın yüzeyleri dememizin bir nedeni var: Bu dönemde mimari daha ortaya çıkmış değil ve klasik olarak bir odanın duvar ve tavan gibi elemanlarıyla tanımlayabileceğimiz bir mimari yok. Mağaranın M.Ö. 35 binli yıllardan 15 binli yıllara uzanan kullanım evreleri olduğu anlaşılıyor. Ancak resimlerin Üst Paleolitik Çağ'da tam olarak hangi tarihlerde yapıldığı tartışmalı olsa da yaklaşık olarak günümüzden 17 bin yıl önceye tarihlendiriliyor. Yani Urfa'daki Göbeklitepe'den ve yeni yükselen yıldız Karahan Tepe'den yaklaşık 5000 yıl önce... Dünya'nın değişik yerlerinde Altamira gibi yüzeylerinde resim olan çok sayıda mağara var: Fransa'daki Lascaux ve Chauvet Mağaraları bunlar arasında en çok bilinenleridir.

Peki, bu resimleri nasıl okumalıyız? Işığın olmadığı mağara mekânının yüzeylerindeki bu resimlerin, estetik haz için bakılan ve üzerine düşünülen sanat yapıtı olsun diye üretilmedikleri çok açık. Altamira resimlerinin anlamları üzerine, keşfedildiği 19. yüzyıl sonlarından bu yana birbirinden farklı o kadar çok açıklama yapılmıştır ki, bu açıklamalar antropoloji, arkeoloji ve sanat tarihi gibi disiplinleri ilgilendirdiği gibi bilim dışı çok sayıda açıklama da ilgi görmüştür: Bu resimlerin gerçek olamayacağı ve sansasyon için yapıldığı söylenmiş, dönemin bilim camiası ise bu gerçekçi resimlerin tarih öncesine uzanan eskiliği konusunda kuşkulu olmuştur. Ancak resimlerin neden yapıldığı konusu, dönüp dolaşıp hep tarih öncesi insanın ayin ritüelleriyle ilişkili görülmüştür. Peki, ayinle resimlerin bağlantısını nasıl açıklayabiliriz? Bu konuda da uzaylılardan başlayarak tevatürün çok olduğunu söyleyelim...

Resimlerin ikonografisi

Bir de E.H. Gombrich'in aktardığı bir ressamın öyküsüne kulak kabartalım. Gombrich "Sanat Öyküsü" isimli kitabında bir ressamın Afrika'ya resim yapmak için gittiğinden bahseder. Eğer aktaran Gombrich olmasaydı bu anlatıma şüpheyle yaklaşabilirdik. Tarih verilmemiştir. Ressamın ismi verilmemiştir. Dahası, ressamın Afrika'nın neresine gittiği belirtilmemiştir. Dolayısıyla bu bilgi akademik çalışmada kullanılacak bir bilgi gibi görünmüyor. Ama Gombrich için bu bilgilerin önemi yoktur ve öykünün sonunda ulaştığı çarpıcı sonuç bu ayrıntı bilgilerden bağımsızdır.

Gombrich'in ressamına geri dönersek; uzun süre yerlilerin arasında kalır. Yerlilerin resimleriyle birlikte bölgenin av hayvanları dâhil çevre peyzajının resimlerini yapar. Her şey yolunda gitmektedir ve yerliler misafirinden hoşnuttur. Ta ki, geri dönüş hazırlıkları başlayıncaya kadar. Bu süreçte yerliler huzursuzlanmaya başlar. Ressam Avrupa'ya geri döneceği zaman gerilim doruğa ulaşır. Yerliler, ressamın av hayvanlarının resimleriyle gitmesini istemez. Resimler gittiğinde çaresiz kalacaklarını anlatmak için "biz ne yaparız" diye sorarlar. Yani yerliler için resmin gitmesi gerçek av hayvanın gitmesi anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, yerlilerin düşünme tarzında resmin imgesiyle, gerçek olan birbirinden farklı şeyler değildir...

Tılsım ve büyünün anlam yolculuğunda imge ve gerçeklik

Modern zamanların duyarlılığı av hayvanı resminin, yani bir imgenin gerçeklikle nerdeyse tam olarak örtüşmesini garip görebilir. Hemen karar vermeyelim: Belki de çağdaşımız Afrika yerlileri ya da paleolitik atalarımızın garip görünen düşünce tarzını farklı da olsa hâlâ yaşatıyor olabiliriz. Deli divane bir aşığın, sevgilisinin resmini göğsüne bastırırken yaşadığı haz tam da imgenin gerçeklikle bire bir örtüştüğü andır. Ya da bir vatansever, düşman/işgalci ülkenin bayrağını çiğnerken ya da yakarken gerçekten bu eylemleri yaptığını sandığı bir duygu coşkunluğu yaşar. İşte bu durum imgenin ger-

çekliğe dönüştüğü andır. Örnekleri çoğaltabiliriz ama romantizmden sembolizme uzanan tartışmaların girdabına girmeden burada duralım.

İmgenin gerçek olanla ilgisi zihnimizde tılsım ve büyünün yer alabileceği deneyimlere kapı aralar: Mağara resimlerine geri dönersek, bu av hayvanlarının imgesine sahip olmak; av hayvanlarının bölgede kalması, kolay avcılık, onların ruhunun imgeler (resimler) vasıtasıyla hükmedilebilir olmasını sağlar. Bütün bunlar soyutlama becerilerinin gelişmeye başladığını gösterir. Soyutlama "dil" olmadan yapılamaz. Bu dönemlerde "dil" gelişmeye başlamış ve resim de "dil" gibi işlev görmüştür. Dolayısıyla ilk tılsım ve büyü pratiklerinin insan zihninin gelişim serüveni olduğunu söylemek sanırım yanlış olmayacaktır.

Hititlerde
Fal ve Kehanet

Güngör Karauğuz

Hititlerin sosyo-kültürel yaşantısında falın önemli bir işlevi olduğu şüphesiz. Hitit fal kitaplarının çevirilerinden oluşan bu çalışma, "Hitit Kil Kitaplığından Seçmeler" üst başlığı ile yazarın başlattığı serinin sekizinci kitabı. Kitapta, Hititçe kaleme alınmış fal kil kitaplarından yola çıkılarak, Hitit dünyasında nasıl bir fal geleneğinin var olduğu anlatılıyor. Yazara göre, günümüzde kahve içildikten sonra fincanın içinde oluşan şekillere bakılarak yapılan yorum geleneği ile Mezopotamya ve eski Anadolu fal mantığı arasında pek bir şey değişmemiş.

Hitit fal kitaplarının çevirileri bağlamında fal ve kehanetin irdelendiği bu çalışmada, Hitit tanrılarının kendilerine verdiği dert ve tasadan kurtulmak için yapılan fal açma geleneğinde, günümüze kadarki zaman dilimi içinde felsefe, içerik ve kullanılan malzemeler benzerlik gösteriyor. Kitap, okuyucunun fotoğrafın bütününe bakarak eskiçağlardan günümüze fal ve kehanet konusunu detaylı bir şekilde anlamasını sağlıyor.

Hititlerde Fal ve Kehanet
Yazar: Güngör Karauğuz
Çizgi yayınevi

Koyun karaciğerindeki lekeler…

Antik uygarlıklarda kurban hayvanlarının iç organlarını, özellikle de karaciğerini yorumlamaya dayalı bir kehanet türü hayli yaygındı. Bu kehanet türü, muhtemelen Mezopotamya'da ortaya çıkmış, daha sonra çevre bölgelerdeki kültürlere yayılmıştı.

Aşağı Mezopotamya'da, Bağdat yakınlarındaki Antik Sippar kentinin Eski Babil Dönemi (MÖ 1900-1600) tabakalarında bulunan bu kil tablet, koyun karaciğerinin bir modelidir. Tabletin/karaciğerin üzerindeki her kutunun içerisine, o bölgede bulunan bir lekenin ne anlama gelebileceği yazılmıştır. Bu tür tabletler muhtemelen saray ve tapınak görevlileri tarafından eğitim amacıyla kullanılıyordu.

Tablet günümüzde British Museum koleksiyonunda yer alır.

Hazırlayan: Heval Bozbay